

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTƏN MİRƏĞA qızı RƏHİMOVA

VALTER SKOTTUN “AYVƏNHƏU” ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ
ARXAİZMLƏRİN (ARXAİK SÖZLƏR) İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN
DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

f.f.d.dos Rəhimli E.Q.

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ARXAİZMLƏR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT.....	10
1.1 Arxaizmlər və onların üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri	10
1.2. Arxaizmlərin bədii ədəbiyyatda istifadəsi	22
II FƏSİL. VALTER SKOTTUN “AYVƏNHƏU” ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ARXAİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	33
2.1. Valter Skottun həyat və yaradıcılığı, “Ayvənhəu” əsəri haqqında qısa məlumat.	33
2.2. Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərindəki arxaizmlərin tərcümə prosesində ingilis dilindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması.....	37
NƏTİCƏ.....	63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Tərcümə fəaliyyətinin bir və ya bir neçə xüsusi məqsədi olur; tərcümənin əsas məqsədi mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etməkdir. Son bir neçə onillikdə bu fəaliyyət beynəlxalq ticarət, miqrasiya, qloballaşma, linqvistik azlıqların tanınması, kütləvi informasiya vasitələrinin və texnologiyanın inkişafı səbəbindən daha çox vüsət almışdır. Tərcümə prosesində məxəz və hədəf mətnin uyğunluğuna müxtəlif amillər kömək edir. Bu amillərin çoxu dil və mədəniyyətlə bağlıdır. Tolstoy qeyd etmişdir ki, “dil mədəniyyətlə birgə boy atır”. Bu səbəbdən də, tərcüməçinin vəzifəsi mənbə mətnin yazıldığı dövr və mühiti, eləcə də hədəf dilin oxucusunu nəzərə alaraq, məxəz və tərcümə mətnləri arasındakı uyğunsuzluğu minimuma endirməkdir. Buna görə də, tərcüməçi müxtəlif mətnlərdəki anlayışları və ifadələri mümkün qədər incəliklə və dəqiqliklə şərh etməklə iki və ya çoxdilli mədəniyyətlərarası ötürücü kimi mühüm rol oynayır.

Tərcümədə çətinlik yaradan mühüm amillərdən biri, heç şübhəsiz ki, hər bir dilin müxtəlif lüğət tərkibinə və quruluşa sahib olmasıdır. Bütün dünyada baş verən istənilən yenilik, dəyişiklik cəmiyyətə, hər bir xalqa, eləcə də onun dilinə təsirsiz ötüşmür. Bu səbəbdən də dilin lüğət tərkibi sabit qalmayaraq dövrün müxtəlif mərhələlərində dəyişir. Çünki dünyada baş verən bu proseslər dilin lüğətinə nüfuz edərək yeni sözlərin yaranmasına, bəzi sözlərin artıq köhnəlmiş sözlərə çevrilməsinə və aktiv istifadədən kənar qalmasına səbəb olur. Buna görə də, bəzi sözlər müəyyən müddət keçdikdən sonra artıq insanlar tərəfindən işlədilmir və dövr dəyişdikcə dilin lüğət tərkibinə əlavə olunan yeni sözlər tərəfindən sıxışdırılaraq, həmin sözlərin fonetik, morfoloji, qrammatik, leksik, sintaktik səviyyədə dəyişməsinə gətirib çıxarır və nəticədə “köhnəlmiş sözlərə” çevrilməsinə səbəb olur. Köhnəlmiş sözlər arxaizm və tarixizmlər olmaqla iki qrupa bölünür. Arxaizmlər “qədim dövrün emosional izini” daşıyır. Dilçilikdə arxaizmlər çoxfunksiyalı ədəbi dil qrupu kimi fərqləndirilir.

Arxaik sözlərə hazırda sadəcə keçmiş dövrlərə məxsus əsərlərdə, qədim dövrlərin ab – havasını ötürməyə çalışan yazıçı, dramaturqların qələmə aldığı yazılarda rast gəlinir. Bu sözlərdən zamanın və məkanın rəngini canlandırmaq, personajların nitqini

canlı və emosiyalı şəkildə ötürmək üçün istifadə edilir. Arxaizmlər qədim dövrün “məhsulları” olduğuna və qədim dilə məxsus üslubi – linqvistik cəhətləri özlərində daşdığına görə, onların tərcüməsi bir qədər çətinlik yaradır. Arxaik sözlərin bəziləri ya formalarını, ya da ifadə etdiyi mənalarını dəyişərək günümüzdə qalmağa davam edir. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq onu qeyd edə bilərik ki, arxaizmləri bir neçə tərcümə metodları vasitələri ilə transformasiya etmək olar. Bunlara ekvivalent və analoq tərcümə metodları daxildir. Qeyd edilən metodlar vasitəsilə arxaizmləri hədəf dilə uyğunlaşdırılmış tərcüməsini vermək mümkündür.

Hazırda tərcüməşünaslıqda əsas mövzulardan biri məhz arxaizmlərin tərcümə zamanı səbəb olduğu çətinliklər və onların tərcümə metodları, ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan arxaizmlərin üslubi–lingvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tərcümə nəzəriyyəsində və dilçilikdə mühüm əhəmiyyətə sahib arxaizmlərin təhlil edilməsi hər zaman aktual məsələ olmuşdur və ayrı–ayrı nəzəriyyəçilər, dilçi alimlər tərəfindən bu mövzuya dair aparılmış geniş araşdırmalar onların qələmə aldığı məqalələrdə, kitablarda və tədqiqat işlərində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan leksikologiyasında arxaizmlərin mövqeyi, onların əhəmiyyəti və daşdığı vəzifələrlə əlaqədar olaraq, Afad Qurbanovun “*Müasir Azərbaycan ədəbi dili*” kitabının adı mütləq vurğulanmalıdır. Müəllif bu kitabda Azərbaycanda tarixən işlədilmiş, hazırda isə aktiv istifadədən kənar qalmış sözlər haqqında, yəni arxaizmlər barədə geniş və ətraflı məlumatlar vermiş, onların hansı növləri olduğunu göstərmiş, bu növlərin hər birinə dair kifayət qədər nümunələr gətirərək mövzunun dərinədən öyrənilməsinə şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda Elvin Paşayevin müəllifi olduğu “*Arxaizmlərin mənşəyi və onların etimoloji xüsusiyyətləri*” adlı məqalədə Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında yer alan həm arxaizmlərin, həm də digər söz qruplarının üslubi–lingvistik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Burada Azərbaycan dilinin leksikasında arxaizmlərin mürəkkəb və bir o qədər də çoxfunksiyalı sistem olması, onların köhnəlmə dərəcəsinə və üslubi

imkanlarına görə fərqlənməsi barədə geniş söz açılmışdır. Bu sözlərin mənaca arxaikləşməsinin müxtəlif səbəbləri araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

İngilis dilli arxaizmlərin tədqiq və təhlil edilməsində Yurko İ. Şevçukun adını vurğulamaq mütləqdir. Onun tərəfindən qələmə alınan *“The linguistic and literary tradition in the functional and stylistic stratification of the English vocabulary”* (*“İngilis dili lüğətinin funksional və stilistik təbəqələşməsində dilçilik və ədəbi ənənə”*) adlı məqalənin rolu arxaizmlərin mahiyyətinin başa düşülməsində əvəzsizdir. Burada İngilis dilində mövcud olan arxaizmlərin semantik, struktur və kommunikativ xüsusiyyətləri barədə geniş məlumat verilmişdir. Arxaizmlərin funksiyalarının və dildə daşdığı vəzifələrinin aydın şəkildə izah edilməsi ingilis leksikologiyasında bu sözlər haqqında ətraflı məlumata sahib olmağa imkan yaratmışdır.

Arxaizmlərin transformasiyası barədə isə, demək olar ki, ən geniş şəkildə araşdırma aparmış və önəmli fikirlər irəli sürmüş şəxslərdən biri V. Vinqrodov olmuşdur. Onun *“Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы)”* (*“Tərcüməşünaslığa giriş (ümumi və leksik məsələlər)”*) kitabında arxaizmlərin tərcüməsi ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Bu kitabda arxaizmlər və onların transformasiya haqqında məlumat verilmiş, arxaizmlərin növlərinə dair nümunələr göstərilmiş, tərcümə zamanı yaranan çətinliklərin mümkün həll yolları təqdim olunmuşdur.

Arxaizmlərin öyrənilməsi və başqa dillərə tərcüməsi ilə bağlı yaranan problemlər və çətinliklər İna Yurievnanın *“Проблема перевода архаизмов и историзмов на материале произведений У. Шекспира”* (*“V. Şekspirin əsərlərinin materialı üzrə arxaizmlərin və tarixizmlərin tərcüməsi problemi”*) məqaləsində də təhlil edilmişdir. Məqalədə tərcümə problemi kimi V. Şekspir dövrünə dair arxaizm və tarixizmlərdən bəhs edilərək və ədibin əsərlərindən nümunə göstərilərək, arxaik leksikanın başqa dillərə tərcüməsinin funksional cəhəti və üsulları təhlil edilir. Müəllif tərəfindən arxaizmlərin və tarixizmlərin tərcüməsinə dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar araşdırılır. Sözügedən leksikanın tərcümə üsullarını tədqiq edən müəllifin gəldiyi qənaət isə, arxaizmlərin ingilis dilindən digər dillərə tərcüməsinin ən effektiv yolunun analoq və

ekvivalent tərcümə üsulu olduğu göstərilir. Məhz bu geniş araşdırma və gəlinən yekun nəticəyə əsasən, bunu demək mümkündür ki, yuxarıda adı çəkilən məqalə arxaizmlərin transformasiya məsələlərinin təhlilində əhəmiyyətli rola malikdir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Valter Skott “Ayvənhəu” əsəri və onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti tədqiqat obyektini ilə birbaşa bağlı olub, Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərindəki arxaizmlərin təhlili, onların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə yollarını təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Valter Skottun “Ayvənhəu” romanında işlənmiş arxaizmlərin təhlili, eləcə də əsərdəki arxaik sözlərin Azərbaycan dilinə transformasiyası üsullarını tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir. Arxaizmləri araşdırmaq və təhlilini aparmaq üçün obyekt kimi orijinal əsər - Walter Scott “Ivanhoe” və Qılıncxan Bayramov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş - Valter Skott “Ayvənhəu” əsərlərindən istifadə olunmuşdur. İki dil üzrə aparılan müqayisələrlə tədqiqat üzrə qarşıya qoyulan məqsədlərə - arxaizmlər haqqında geniş və əhatəli şəkildə məlumat verməklə, arxaik sözlərin tərcüməsində qarşıya çıxan problemləri üzə çıxarmaqla və onların mümkün həll yollarını göstərməklə, arxaizmlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunan tərcümə metodları barədə məlumat verməklə, bu metodlarla tərcümə edilmiş arxaizmlərə dair nümunələr göstərməklə və Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərində istifadə olunmuş arxaizmlərin tərcümə edildiyi tərcümə metodları və üsullarını araşdırmaqla nail olmaq mümkündür.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Müxtəlif mənbələrdən və resurslardan istifadə etməklə tədqiqat işinin aparılması həyata keçirilmişdir. Arxaizmlər haqqında geniş və detallı şəkildə məlumatların toplanmasında müxtəlif müəlliflərin qələmə aldığı məqalələrin, lüğətlərin və əsərlərin rolu böyük olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində arxaizmlərin quruluşu, onun növləri və linqvistik xüsusiyyətləri barədə ətraflı məlumatları Afad Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabından, ingilis dilində qədim dövrlərdə istifadə olunan arxaik sözlərin işlənmə dairəsi və növləri barədə Yurko. I. Şevçukun “The linguistic and literary tradition in the

functional and stylistic stratification of the English vocabulary” kitabından, tərcümə metodları barədə Qılıncxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” kitabından, arxaizmlərin tərcümədə yaratdığı çətinliklərin aydınlaşdırılması və üzə çıxarılması haqqında V. Vinqrodovun “Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы)” (Tərcüməşünaslığa giriş (ümumi və leksik məsələlər) kitabından ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Bu mövzuda geniş və ətraflı məlumatlara sahib olmaq üçün arxaizmlər haqqında yazılmış və çap olunmuş müxtəlif məqalələrə də istinad edilmişdir. Bundan əlavə, İna Yurievnanın “Проблема перевода архаизмов и историзмов на материале произведений У. Шекспира” (“V. Şekspirin əsərlərinin materialı üzrə arxaizmlərin və tarixizmlərin tərcüməsi problemi”) məqaləsinin, Kolombet Maria Andreevnanın “Archaism as a Lexical Unit of the English Language” (“Arxaizm ingilis dilinin leksik vahidi kimi”) kitabının da adını xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır.

Arxaizmləri ingilis və Azərbaycan dilləri üzrə müqayisəli şəkildə təhlil etmək, eyni zamanda hər iki dildə mövcud olan arxaizmlərə dair nümunələr göstərmək üçün müxtəlif bədii əsərlərdən də istifadə edilmişdir. Belə ki, arxaik sözlərin nümunələr əsasında təhlil edilməsi üçün V. Şekspirin sonetlərinə və onun Azərbaycan dilinə çevrilmiş tərcümələrinə, Edqar Allan Ponun əsərlərinə, türk dünyasının “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanına, Nəsiminin qəzəllərinə, eləcə də S. T. Coleridgenin şeirlərinə istinad edilmişdir.

Azərbaycan və ingilis dilində işlədilmiş və hazırda dilin arxaizmlər bölməsinə aid olan sözlərin araşdırılmasında və hansı mənalara malik olması və günümüzdə hansı formada işlədilməsinin aşkara çıxarılmasında müxtəlif lüğətlərdən də istifadə olunmuşdur. Bu lüğətlərə “Shorter Oxford English Dictionary”, “Merriam Webster Dictionary” və s. kimi izahlı lüğətləri nümunə göstərmək mümkündür. Əlavə olaraq, elektron izahlı lüğətlərdən də istifadə edildiyini qeyd etmək lazımdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas mövzusu Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərində istifadə olunmuş arxaizmlərin tərcümə üsullarıdır. Bir zamanlar dildə aktiv istifadədə olan, lakin zamanın və dövrün tələbatından asılı olaraq arxaizmə

çevrilən sözləri fərqli mənbələr və resurslara istinad edərək detallı şəkildə araşdırmaq, malik olduğu köhnə və indiki mənalərini aydınlaşdırmaq, müxtəlif lüğətlər, məqalələr, qələmə alınmış elmi yazılar vasitəsilə təhlil etmək tədqiqat işində mühüm önəm kəsb edir. Tədqiqat obyektinə olan əsərdə istifadə olunan arxaizmlərin müəyyən edilməsi və onların hansı tərcümə yolları vasitəsilə transformasiya edilməsi dissertasiyanın əsas elmi yeniliklərindən biridir. Bundan əlavə, arxaizmlərin tərcüməsi zamanı hər hansı bir səhvə yol verilib–verilməməsi də dissertasiya işində tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərində işlənmiş arxaizmlərin geniş şəkildə izahının verilməsi, leksik və üslubi imkanlarının öyrənilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini səciyyələndirir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Bildiyimiz kimi, dil heç vaxt sabit qalmır və zaman keçdikcə lüğət tərkibi elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə yaranan yeni sözlərlə zənginləşərək dəyişir. Müəyyən sayda köhnəlmiş sözlər adətən dilin lüğətindən çıxır. Dissertasiya işində də V. Skottun “Ayvənhəu” əsərində rast gəlinən arxaik sözlərin elmi baxımından tədqiqatı aparılmışdır. Qarşıya çıxan arxaizmlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsi, bir arxaizmin müxtəlif üsullarla və sözlərlə verilməsinin araşdırılması və arxaizmlərin hədəf dilə çevrilməsində hansı itkilərin və ya əlavələrin olmasının göstərilməsi tədqiqatın elmi əhəmiyyətinə örnək kimi hesab edilə bilər.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti barədə isə onu qeyd etmək olar ki, V. Skottun “Ayvənhəu” romanından gətirilmiş nümunələr əsasında arxaizmlərin tərcüməsi zamanı hansı metodlardan istifadə etmək lazım olduğunu və dilin lüğət tərkibində mühüm təbəqə olan bu sözlərin tərcüməsində qarşıya çıxan problemlərin öhdəsindən hansı yollarla gəlməyin mümkünlüyünü təqdim edir.

İşin aprobeşiyası. “Ayvənhəu” romanında üç mindən çox arxaizmə yer verilmişdir və onların hər biri müxtəlif əsrlərə mənsub sözlərdir. Bu mənada romanda qarşıma çıxan bir qrup arxaizmlərin təhlilini aparmaq və müasir ingilis dili ilə əlaqəsinin və ya yaxınlığının olub-olmamasını üzə çıxarmaq, bədii ədəbiyyatda arxaizmlərin necə bir yer tutduğuna işıq salmaq məqsədilə “Arxaizmlərin dilçilikdə

rolu və onların işlənmə dairəsi” adlı məqalə yazılmış və çapa verilmişdir. Bu elmi məqalədə əsasən arxaizmlər haqqında məlumat verilmiş, onların xüsusiyyətləri, əsərdə rast gəlinən arxaizm nümunələri və onların tərcümələri, istifadə olunan tərcümə metodları barədə araşdırma aparılmışdır. Məqalədə istifadə olunmuş bəzi ingilis dilli arxaizmlərin hazırda alman dilinə məxsus müəyyən cəhətləri özündə daşdığı aşkar edilmişdir. Aktiv istifadədən kənar qalan arxaizmlərin bədii ədəbiyyatda daşdığı əhəmiyyəti, müəllif tərəfindən onların işlənilməsi sayəsində əsərlərin dolğun və əlvan olması, həmçinin tərcümə zamanı bu rəngarəngliyin eyni şəkildə hədəf dilə ötürülməsində hansı çətinliklərin yaranması tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Birinci fəsildə arxaizmlər barəsində geniş məlumat verilmiş, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillər üzrə onların üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri barədə ətraflı araşdırmalar aparılmışdır, eyni zamanda yerli və xarici ədəbiyyata dair arxaizm nümunələri təhlil edilərək onların növləri göstərilmiş, iki dil üzrə müqayisə edilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində isə Valter Skottun həyat və yaradıcılığı, onun “Ayvənhəu” əsəri qısa məlumat verilmiş, o cümlədən “Ayvənhəu” əsərində rast gəlinən arxaizmlərin tərcümə yollarından bəhs olunmuşdur. İngilis və Azərbaycan dilləri üzrə aparılan təhlil konkret nümunələr əsasında həyata keçirilmişdir.

I FƏSİL.

ARXAİZMLƏR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1.1 Arxaizmlər və onların üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri.

Dil hər bir xalqın mövcud olmasında, inkişafında və təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayır. Ən başlıcası, dil vasitəsilə insanlar ətraf aləmi dərk edir və qavrayır. Hər bir mədəniyyət öz üzvləri arasında ünsiyyət qurmaq üçün öz dilindən istifadə edir. Humbolt belə qeyd etmişdir: “Dil xalqın ruhunun təzahürüdür; dil onun ruhu, ruh isə onun dilidir.” İnsan böyüdükcə və mədəniyyətə uyğunlaşdıqca dil mənimsənilir. Bütün dillərin səs və qrammatik sistemlərini və nitq icmalarının istifadə etdiyi dili tənzimləyən semantik və pragmatik qaydalar mövcuddur. Dilin tərkibində mövcud olan bütün sözlər onun lüğət tərkibini təşkil edir və hər bir dil bir-birindən fərqləndiyi kimi, lüğət tərkibi də sözlərin dildəki mövqeyinə və üslubi vəzifəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Məhz bu səbəbdən dildəki sözlərin bəziləri demək olar ki, bütün üslublarda işləndiyi halda, digərləri isə sadəcə bir üslubda istifadə edilir.

Cümlədəki vəzifəsinə, icra etdiyi funksiyaya əsasən ədəbi dildə mövcud olan sözlər müəyyən qruplara bölünür. Bu söz qruplarına *köhnəlmiş sözləri (arxaizmlər)*, *yeni sözləri (neologizmlər)*, *terminləri*, *peşə-sənət bildirən sözləri*, *dialektizmləri*, *ümumişlək sözləri*, *loru və vulqar sözləri* və *jarqon* və *arqo sözləri* nümunə göstərə bilərik.

Bu söz qruplarının hər birinin işlənmə dairəsi fərqlidir, yəni yuxarıda qeyd olunan sözlər hər kəs tərəfindən eyni dərəcədə istifadə edilmir. Çünki bu sözlərin bəziləri dilin lüğət tərkibinə yeni daxil olan və ya dildə mövcud olmayan, yaxud sadəcə müəyyən qrup insanların işlətdiyi sözlərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dünyada yaşanan dəyişikliklər və tərəqqi hər bir xalqın dilinə də mütləq təsir göstərdiyinə görə, dilin lüğət tərkibi heç vaxt sabit qalmır və dilin leksik ehtiyatı dövrün müxtəlif mərhələlərində dəyişir. Cəmiyyətdə baş verən bu proseslər dilin lüğətinə nüfuz edərək yeni sözlərin yaranmasına, eləcə də bəzi sözlərin lüğət tərkibindən çıxaraq köhnəlmiş sözlərə çevrilməsinə səbəb olur. Bəzi sözlər dilin

dövrünə və ədəbi normalarına uyğun daha müasir ekvivalentlər qəbul edir, bəziləri isə aktiv istifadədən çıxaraq tamamilə yox olur. Bu, ilk növbədə, gündəlik həyatda, mədəniyyətdə, təbiətdə baş verən tarixi transformasiyalarla əlaqədardır. Elmi-texniki tərəqqi, yeni əşyaların, cihazların yaranması, elmin müxtəlif sahələrində edilmiş kəşflər yeni sözlərin yaranmasına, o cümlədən mövcud sözlərin əvəzlənməsinə səbəb olur. Deyə bilərik ki, dilin tərkibinin dəyişməsi tamamilə təbii prosesdir. Neologizmlərin yaranması ilə yanaşı, aktiv istifadə olunan lüğətin bir hissəsi köhnəlmiş sözlər kateqoriyasına keçir və ya tamamilə istifadədən çıxır. Məlumdur ki, dilin əsasını aktiv və passiv lüğət təşkil edir. Nitq kompozisiyasında hələ kök salmamış neologizmlər, tarixi reallıqların dəyişməsi ilə birlikdə tədricən dəbdən düşən və ya semantikasını itirən sözlər də passiv lüğətə aiddir. [41]

Lüğət tərkibində yer alan, onun əsasını təşkil edən və dissertasiya mövzumuzun obyektini olan arxaizmlər aktiv istifadədən kənarda qalan, artıq dildə istifadə olunmayan və ya yalnız çox xüsusi hallarda işlədilən və daha çox bədii ədəbiyyatda qarşımıza çıxan söz və ya ifadələrdir. Arxaik sözlər dilçilikdə mühüm əhəmiyyətə sahib söz qrupudur və lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan arxaizmləri geniş şəkildə tədqiq etmək və araşdırmaq lazımdır.

Arxaizmlərin yaranmasının səbəbi dilin inkişafı və lüğətin yenilənməsidir. Yazıçıların dil palitrasında arxaizmlər çoxfunksiyalıdır. Onların istifadəsi əsərin janrından və müəllifin niyyətindən asılıdır. Arxaik sözlərə şerlərdə, uşaq mahnılarında, tarixi romanlarda və dini tərcümələrdə rast gəlmək olar. Tarixi roman və hekayələrdə arxaizmlər zamanın və məkanın rəngini canlandırır. Digər əsərlərdə isə bu sözlərə üslub məqsədləri üçün yer verilir: onların köməyi ilə nitq pafoslu, istehzalı və ya satirik ola bilər. Arxaizmlər müxtəlif dövrlərin kilsə və rəsmi iş dilinin stilizasiyasında iştirak edirlər. Bu sözlər zəngin üslub xüsusiyyətlərinə malikdirlər. [20, s.137]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, arxaikləşmə prosesinin özü sadə prosedura deyil. Çox vaxt köhnəlmiş sözlər resemantikləşmə prosesinə məruz qalır, yəni sözün mənası yenidən nəzərdən keçirilir, semantikasi genişlənir, nəticədə yenidən dilin aktiv tərkibinə qayıda bilir. Məlum olduğu kimi, janr mətnin kompozisiya və nitq formaları

sistemini, əsərin leksik quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bədii mətnə istifadə olunan arxaizmlər isə həmişə motiv əsaslı olmalıdır.

Ümumiyyətlə, köhnəlmiş sözlərdən bəhs edərkən ilk bunu vurğulamaq lazımdır ki, bu sözlər arxaizm və tarixizm olmaqla iki yerə ayrılır. Tarixizmlərlə arxaizmləri bir-birindən fərqləndirmək mütləqdir. Tarixizmlər köhnəlmiş sözlərin bir qolu olsa da, onların yaranmasının səbəbləri ekstralingvistikdir. Bu sözlərin işarə etdikləri sözlər və ifadələr köhnəldiyi və artıq mövcud olmadığı üçün tarixizm adlanır. Tarixizmlər keçmişin ictimai münasibətləri, institutları və maddi mədəniyyət obyektlərinin adları kimi bir çox sözləri bildirir. Qədim nəqliyyat vasitələrinin adları, məsələn, qayıq və fayton növləri, qədim geyimlər, silahlar, musiqi alətləri, sənət və peşə adlarında çoxlu tarixizm nümunələri göstərmək mümkündür. Tarixizmlərə qarşılıq olaraq müasir dildə sinonim tapmaq mümkün deyil. Azərbaycan dilində mövcud olan tarixizmlər Buludxan Xəlilov tərəfindən aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur: 1. Vəzifə adları: vəzir, katta və s. 2. Silah adları: nizə, əmud, təbərzin və s. 3. Ölçü, çəki adları: arşın (4,4 sm), ağac (6-7 km), batman (8 kq), 4. Geyim bildirənlər: ləbbadə, küləcə, çəpkən və s. 5. Alət adı bildirənlər: carcar, hövsər, şadara, ding və s. 6. Dini anlayış bildirənlər: tamaq (öldükdən sonra günahkarların cəzalandırılmaq üzrə getdiyi yer), mürşüd, mengüşad (ölümsüzlük daşı) və s. 7. Müəssisə adları. [10, s.250]

İngilis dili qrammatikasında da kifayət qədər tarixizmlərə rast gəlinir. Bu gün mövcud olmayan peşə və sənət adlarında tarixi sözlərlə qarşılaşmaq olar, məsələn *fletcher* – oxlar düzəldən şəxs; *chandler* – şam alverçisi; *gleeman* - arfa çalan şəxs.

Bir çox at arabalarının adları da köhnəlmişdir və onlara ancaq bədii ədəbiyyatda rast gəlinir. Məsələn, *brougham* – sürücü oturacağıının kənarında yerləşdiyi yüngül qapalı vaqon; *front gig* - iki təkərli yüngül at arabası; *phaeton* - dörd təkərli yüngül at arabası.

Yelkənli gəmi adları (*caravel* – karavella, *galleon* – qalleon, *corvette* – korvet), köhnə musiqi alətlərinin adları (*lyre* – lira, *theorbo* – teorba, *cithara* – kithara), orta əsrlərdə cəngavərlərin istifadə etdiyi müxtəlif silah növlərinin adları (*sword* – qılınc, *halberd* – alebarda) və cəngavər zirehinin müxtəlif elementləri (*shield* – qalxan,

breastplate – sinəni mühafizə etmək üçün geyilən zireh, *gauntlet* – döyüşlərdə istifadə olunan təkbarmaqlı əlcək) kimi müxtəlif tarixi sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Tarixizmlərin bir çoxu frazeoloji vahidin tərkibində hansısa məcazi mənada dildə qalır, məsələn (“*double-edged sword*” – həm əlverişli, həm də əlverişsiz nəticələr verə bilən vəziyyət; *throw down the gauntlet* – meydan oxumaq, birini duela çağırmaq.)

Lüğətlərdə verilən tarixizmlərin başqa növü olan qədim geyimlərin təsvirləri çox vaxt onların bu və ya digər dövrdə ictimai funksiyalarını özündə əks etdirir. Məsələn, V. Şekspirin pyeslərində, “*doublet*” (*dublet*) sözünə tez-tez rast gəlinir. Dublet 15–17-ci əsrlərdə kişilər tərəfindən geyilən göbəyin üzərini örtən qollu və ya qolsuz pencək növüdür. Eyni zamanda, XV əsrə aid “*tabard*” yanları açıq, qısaqollu, cəngavərlər tərəfindən zirehin üstündən geyilən və ön, arxa və yan tərəflərdə zirehlər ilə bəzədilmiş qısa palto idi.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün tarixizmlər bu cür uzaq dövrlərə aid deyil. Məsələn, “*bloomer*” (*blumer*) tarixizmi – “19-cu əsrdə qadın hüquqlarının müdafiəsi əlaməti olaraq qadınların geyindiği geyimi” ifadə edir. O, redaktor və sosial islahatçı xanım Blumer tərəfindən qadın hüquqları hərəkatına töhfə kimi istehsal edilib. Əvvəllər uzunluğu topuğa çatan bu geyim növü qadınlar tərəfindən müxtəlif oyunlar oynayarkən və ya velosiped sürərkən geyinilirdi, lakin daha sonralar bu əmək qısaltılmış və uzunluğa dizə qədər olmuşdur. [39]

Hər bir cəmiyyətdə müəyyən tarixi hadisələr, personajlar, maddi obyektlər var ki, onlardan artıq istifadə olunmur, lakin onlar dildən heç vaxt itmir, məsələn, “*mace*” (əmud, gürz) sözü buna misaldır. Bu sözlər cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələlərinə aiddir və buna görə də onların istinad etdiyi əşya və obyektlər çoxdan unudulmuş olsa da, onlardan imtina etmək mümkün deyil. Bu sözlərin müəyyən bir xüsusiyyəti var ki, onların sinonimi yoxdur, arxaik sözlər isə müasir sinonimlərlə əvəz olunub. [24, p.69]

Tarixizmlərin tərcüməsi analoq və ya ekvivalent tərcümə üsullarının birinin seçilməsindən istifadə etməklə ən effektiv şəkildə həyata keçirilir.

Lakin elə hallar olur ki, tərcüməçi bu və ya digər tarixizmin analoquunu tapa bilmir, bu halda tərcümənin başqa üsullarını da tətbiq etməli olur. Bununla belə, tədqiqatda göstərildiyi kimi, həm arxaizmlərin, həm də tarixizmlərin tərcüməsinin ən effektiv yolu ekvivalent üsulun seçilməsidir ki, bu da tərcüməçiyə orijinal mətnin yazıldığı dövrün ruhunu ən dolğun şəkildə çatdırmağa və ən əsası, orijinal mətni qoruyub saxlamağa və əsərin mənasını, oxucunun mətni qavramasını mümkün qədər təmin etməyə imkan verir.

Arxaikləşmə prosesi nitqin bütün hissələrinə təsir göstərmişdir, lakin bu transformasiyaya məruz qalmış sözlərin ən çoxu isim, sifət və fel kimi leksik və qrammatik kateqoriyalardır. Arxaizmlər ən çox isimlərdə müşahidə olunur. Tarixizmlərə isə isim və fellərdə rast gəlinir. Sifətlər, həmçinin digər nitq hissələri isə daha az arxaikləşməyə məruz qalmışlar.

Arxaizmlər və tarixizmlər lüğətin xüsusi təbəqəsini təşkil edir. Vinqradovun fikrincə, tərcümənin birinci mərhələsində tərcüməçi xarici dildəki mətni başa düşməli, sonra isə onu öz ana dilində təkrarlamaq lazımdır. Tərcüməçi konkret leksik vahidin mənasını müəyyən etdikdən və xarici dildəki mətni başa düşdükdən sonra ilkin formanı hədəf dildə yenidən yaratmağa davam etməlidir. Bu ilkin mərhələlər müxtəlif janrlı ədəbiyyatın tərcüməsi prosesində əsas mərhələlər hesab edilir, ona görə də arxaizm və tarixizmləri ehtiva edən mətnlərin tərcüməsi zamanı onların tətbiqində diqqətli olmaq lazımdır.

Tarixizmlərdən fərqli olaraq isə arxaizmlər artıq ümumi dildə istifadə olunmayan və ya yalnız çox xüsusi hallarda işlədilən söz, ifadə və ya ədəbi vasitələrdir. Bu cür sözlərin həmişə sinonimi yaxud eyni məfhumu bildirən, lakin üslubi istifadə dairəsinə görə fərqlənən, onu əvəz edə bilən yaxın mənalı sözü olur. Onlar tarixizmlərə nisbətən daha geniş məfhum ifadə edir. Azərbaycan leksikologiyasına yer alan arxaizmlər Buludxan Xəlilov tərəfindən *qrammatik, fonetik və lüğəvi* arxaizmlər kimi təsnif edilmişdir.

Əgər sözün kəsb etdiyi məna ilə əlaqədar olan hadisə və ya əşyalar dilin lüğət tərkibində qalırsa, lakin sözün ifadə etdiyi məna artıq köhnəlmiş hesab olunursa, bu

sözlər lüğəvi arxaizmlər adlanır. Lüğəvi arxaizmlərə nümunə kimi “*ozan*” sözünü misal göstərmək olar. Məsələn, qədim zamanlarda qopuz çalan, oxuyan şəxsə “*ozan*” deyilsə də, müəyyən zaman keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi nəticəsində bu söz “*aşıq*” sözü ilə əvəz olunmuş və “*ozan*” sözü arxaikləşmişdir. [10, s.251]

Lüğəvi arxaizm leksik və semantik olmaqla iki yerə ayrılır.

Leksik arxaizmlər lüğəvi arxaizmlərdən fərqlənir, bu sözlər artıq aktiv istifadədən kənar qalaraq, sözün kəsb etdiyi mənə ilə əlaqədar olan hadisə və ya əşyaları ifadə etməkdən uzaqlaşan sözlərdir. Yəni bu növ arxaizmlərin artıq fəal işlənmə hüququ olmur. Əşya və hadisənin adını başqa söz əvəz edir, həmin söz əvvəlki mənasını itirir və təzə mənə ifadə edir. Məsələn, keçmiş dövrlərdə lüğət tərkibində yer alan “*aşxana*” sözü tarixən aş yeyilən yerə deyilirdi. Lakin daha sonra bu söz yerinə yetirdiyi missiyanı itirmişdir və onun əvəzinə “*yeməxana*” sözü işlənməyə başlamışdır. Bunun səbəbi isə əvvəllər “*aşxana*” dedikdə bütün yeməklərin nəzərdə tutulması idi. Lakin daha sonralar “*aş*” artıq yalnız bir yeməyin adı oldu və mənası daraldı. Hazırda müasir Azərbaycan dilində bu söz semantik daralmaya məruz qalaraq xörəyin bir növü olan plovu bildirir. Bu söz leksik arxaizmlərə nümunə kimi göstərilə bilər.

Semantik arxaizmlər isə öz formasını saxlayan, lakin mənası artıq köhnəlmiş sözlərə deyilir. Semantik arxaizmə “*qılmaq*” sözünü nümunə göstərmək olar. “*Qılmaq*” sözü “*etmək*” mənasında həm türk dilli əsərlərdə, həm də Azərbaycan dilinin Xətəidən həm əvvəlki, həm də sonrakı dövrlərində geniş yayılmışdır. Bu feil hazırkı dövrdə mürəkkəb fel tərkibində işlənir. Məsələn, çarə qılmaq–çarə görmək, təhər qılmaq–çarə etmək və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz indi də ərəb–fars sözləri ilə birlikdə işlənərək tərkib əmələ gətirir. Məsələn, namaz qılmaq və s. [1, s.39]

Fonetik arxaizmlər bir səs fərqi ilə fərqlənən arxaizmlərə deyilir: bu növ arxaizmlərə $a > \text{ə}$, $m > b$, $d > t$, $t > d$, $y > g$ səs əvəzlənmə hadisəsinin baş verdiyi arxaizmləri nümunə göstərə bilərik:

✓ “ $a > \text{ə}$ səs əvəzlənməsinə “*əyax (ayaq)*”, “*qəzan (qazan)*”, “*ustə (usta)*”, “*pəxlə (paxla)*”, “*əlmas (almas)*” kimi sözləri

✓ m>b səs əvəzlənməsinə “munu (bunu)”, “binmək (minmək)”, “bən (mən)” və s kimi sözləri

✓ d>t səs əvəzlənməsinə “tuzsuz (duzsuz)”, “taş (daş)”, “qanat (qanad)”, “kilit (kilid)” və s kimi sözləri

✓ t>d səs əvəzlənməsinə “tatmaq (dadmaq)”, “ton (don)”, “qurt (qurd)” və s kimi sözləri

✓ y>g səs əvəzlənməsinə “igirmi (iyirmi)”, “dəgmək (dəymək)”, “ignə (iynə)”, “sögüd (söyüd)” və s kimi sözləri nümunə göstərmək olar.” [1]

Azərbaycan dilçiləri arxaizmlər barəsində müxtəlif fikirlər söyləmiş, onları fərqli şəkildə təsnif etmişlər. Professor Ə. Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı kitabında arxaizmlərin üslubi rolundan danışarkən yazır: “Bədii üslubda keçmiş dövr adamlarının yaşayış və düşüncə tərzini təsvir edən roman, poema, pyes, hekayə və s. bədii əsərlərdə tarixi mühiti, məişət tərzini, əxlaq qaydalarını və daha bir sıra dövrü çalarlıqları real, dəqiq, həm də canlı əks etdirmək üçün arxaik sözlər, müasir oxucular tərəfindən çətin anlaşılmasına baxmayaraq, ən əlverişli üslubi vasitələrdən sayılır...və hətta belə sözlərdən istifadəsiz keçinmək olmaz” [17, s.201]

Eyni zamanda Səlim Cəfərov da arxaizmlər barəsində geniş araşdırma aparmış və leksik-fonetik arxaizmlərin də dilimizdə mövcud olduğunu irəli sürmüşdür. Bu növ arxaizmlərə qəzan (qazan), ögüt (öyüd), bən (mən) və s. kimi sözləri nümunə kimi göstərmişdir.

Azərbaycan leksikologiyasında mühüm rola malik dilçi Həsərət Həsənov isə arxaizmlərin leksik-fonetik, semantik və leksik olmaqla üç növünü fərqləndirmişdir.

Dissertasiyada tədqiq olunan mövzu İngilis və Azərbaycan dilləri üzrə müqayisəli şəkildə aparıldığına görə, arxaizmlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, həm də ingilis dili qrammatikasında yer alan arxaizmlərdən də məlumat vermək lazımdır.

Arxaik sözlər dedikdə, əvvəllər ümumi və üslubi cəhətdən neytral lüğətə aid edilən, lakin bu gün demək olar ki, yalnız üslub və ifadə vasitəsi kimi mövcud olan leksik element başa düşülür. Məsələn, orta əsrlər ingiliscəsində kifayət qədər çox

işlədilən və “hap” (şans, bəxt) sözündən yaranan “hapless” (bədbəxtlik) sözü indi yalnız “luckless” (uğursuz) sözünün arxaik sinonimi kimi istifadə olunur.

Arxaik sözlərə xas olan semantik, struktur və kommunikativ xüsusiyyətlər ətraflı şəkildə bir çox dillərdə təsvir edilmişdir. Sadəcə onu qeyd etmək lazımdır ki, arxaizmləri (fonetik, törəmə, qrammatik və ya leksik xüsusiyyət) bütün digər qeyri–arxaik söz kateqoriyalarından ayırmağa xidmət edən əsas xüsusiyyət “antik dövr” adlanan semantik komponentdir. Hesablamalara görə, “**Shorter Oxford English Dictionary**” lüğətində arxaik etiketli dörd mindən çox söz və ya ifadə yer alır. Ümumilikdə onlar müasir ingilis dili sistemində leksik arxaizmlərin vəziyyətini və bir çox funksiyalarını müəyyən edən bir sıra ümumi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan leksikoloji kateqoriyanı təqdim edirlər.

Həmin sözlərin mənaları başa düşüləndir, lakin demək olar ki, istifadə edilmir. Çətin ki, bu gün aşağıdakı sözləri eşitmək mümkündür: *ere* (əvvəl, öncə), *hither* (burada, buraya), *thither* (oraya).

Arxaizmləri qruplarla təsnif etmək üçün istifadə olunan bir neçə fərqli mülahizə mövcuddur. Bunlardan biri linqvistik səviyyəyə əsaslanan təsnifatdır. İngilis leksikologiyasında arxaizmlər aşağıdakı növlərə bölünür: linqvistik, leksik–semantik, qrammatik, morfoloji, poetik və leksik.

“Linqvistik arxaizm” termini subyektin hələ də mövcud olduğunu bildirir, lakin o, artıq başqa sözlə adlandırılır. Sözlərin uzunmüddətli mənaları leksik-semantikadan çıxmış, əvəzində yeniləri gəlmişdir. Linqvistik arxaizmlər özündə qrammatik və morfoloji arxaizmləri birləşdirir. Dilçi alim İrina Vladimirovna Arnoldun fikrincə, “*qrammatik arxaizmlər dilin qrammatik strukturunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar hazırda istifadə olunmayan söz formalarıdır*”. [27]

Qrammatik arxaizm əksər dialektlərdə artıq ümumi istifadədən kənar qalan cümlə quruluşu və ya söz sırasıdır. Müasir ingilis dilində qrammatik arxaizmlərə, -cəm forması “en” şəkilçisi ilə düzələn sözlərdə rast gəlmək olar. Hazırda ingilis dilində ismin cəm halı –s, es şəkilçisi ilə düzəlsə də (pen–pens, hero–heroes), lakin hələ də

child (children) və ox (oxen) sözlərinin cəm halında qrammatik arxaizmləri görmək mümkündür.

Morfoloji arxaizmlər sözün köhnəlmiş formalarıdır, məsələn,

✓ “th” ilə bitən tək üçüncü şəxs felləri (doth (do), hath (has), heareth (hear) və s.)

✓ qısaltılmış formalar (tis (it is), twas (it was), twill (it will) və s.).

Yüksək pafoslu nitq söyləmək üçün istifadə olunan arxaizmlər poetik hesab olunur. Bu növ arxaizmlərə “*billow*” (*dəniz*), “*hallowed*” (*müqəddəs*), “*fare*” (*olmaq*) kimi nümunələri göstərmək olar.

Qədim ingilis dilində “thou” (sən) şəxs əvəzliyi həmişə sadəcə bir şəxsə müraciət etmək üçün istifadə olunurdu. İndi isə bu söz yalnız bədii ədəbiyyatda işlədilir; “thy” (sən) və “thine” (sənin) poetik yiyəlik əvəzliləri gündəlik nitqdə demək olar ki, heç vaxt qarşımıza çıxmır.

“Wilt” poetik arxaizmdir və “will” köməkçi feilinin ikinci şəxsin təkinin arxaik formasıdır, məsələn, “*Do what thou wilt*” – “*Nə istəyirsən et*”.

Leksik arxaizmlər gündəlik nitqdə istifadə olunmayan kitab sözləridir. Onların işlənmə tezliyi çox aşağıdır. Bu sözlərə qədim dövrlərin atmosferini yaratmaq üçün istifadə edilən tarixi romanlarda rast gəlmək olar. Eyni zamanda, bəzi növ rəsmi sənədlərdə, dini mövzulu kitablarda, moizələrdə və s. arxaizmlərlə hələ də qarşılaşmaq mümkündür, məsələn, *deem* – *think* (*düşünmək*), *damsel* – *girl* (*qız*), *yonder* – *there* (*orada*), *woe* – *grief* (*qəm, vay*), *ere* – *before* (*əvvəl, öncə*), *forebears* – *ancestors* (*əcdad*), *steed* – *horse* (*at*), *slay*– *kill* (*öldür*), *welkin* – *sky* (*səma, göy*).

Bəzi hallarda arxaik mənə bir sıra çoxlu ifadələrdə qalmağa davam edir. Belə ki, “**quick**” (tez) sifəti “*the quick and the dead*” (dirilər və ölümlər) kimi ifadədə “living” (canlı) mənasında hələ də işlənməkdədir.

“**tell**” (demək) feli “*tell noses*” (ətrafdakı insanları saymaq), “**all told**” (nəticə olaraq) və “**money-teller**” (bankda işləyən və müştərilərin pul ödədiyi və ya aldığı şəxs) ifadələrində öz arxaik mənasını saxlayır.

Digər arxaik qrammatik formalar arasında ikinci tək şəxs üçün -est, üçüncü tək şəxs üçün -th fleksiyasına rast gəlirik, məsələn, “*Girl cometh*” (qız gəlir), “*Thou gost*” (sən gedirsən).

İngilis dilində leksik arxaizmlər də müxtəlif alt qruplara bölünür: leksik-fonetik və sözdüzəldici.

Sözdüzəldici arxaizmlərə eyni köklə sinonim olan, lakin onlardan affikslərin və ya suffikslərin olması yaxud olmaması ilə fərqlənən köhnəlmiş sözlər daxildir. Leksik–fonetik arxaizmlər ingilis sözlərinin müasir variantlarından yalnız əlavə səslərin olması ilə fərqlənən arxaizmlərdir. [30]

Arxaizmlər bəzən “canlana” bilir, sonra isə sinonimləri ilə birlikdə işlənir. Bu dediyimiz misal olaraq, orta əsrlər fransız dilindən götürülmüş “**curfew**” (komendant saati) sözünə uyğun ola bilər, bu sözə müasir ingilis dilində “*black-out*” sözündən (müharibə əsnasında yaranmış vəziyyət) daha çox rast gəlinir. Çox vaxt olur ki, eyni kökdən olan sinonim sözlər dilin lüğət tərkibində köhnəlmiş sözün yerini tutur, lakin belə sözlər bəzən başqa şəkilçi qəbul edir. Aşağıdakı söz cütlərini buna misal göstərə bilərik: “*beauteous-beautiful*” (gözəl); “*darksome-dark*” (qaranlıq), “*morrow-morning*” (səhər), “*oft-often*” (tez-tez), “*bepaint-paint*” (rəngləmək). Bu tip sözlər sözdüzəldici arxaizmlərə aiddir. Bu sözlərdə sözün kökü qalır və şəkilçi dəyişilir.

Arxaizmlər orijinal semantikanı dəyişdirərək eyni şəkildə fəaliyyət göstərə bilər, bu, sözün yeni məna kəsb etdiyi və köhnə mənasını itirdiyi zaman baş verir, buna görə də belə sözlər həmişə sinonimlərə malikdir. Məsələn: “pray” sözü “xahiş edirəm” mənasında arxaikdir, “dua et” mənasında isə müasir dövrdə istifadə olunur; “fair” – “gözəl” mənasında arxaikdir, “sarışın” mənasında müasir dildə işlədilir; “maid” sözü “qız” mənasında arxaizm olsa da, “xidmətçi” mənasında isə hazırda istifadə olunur.

Arxaizmlər haqqında bir məqamı da vurğulamaq önəmlidir ki, onun müxtəlif növləri mövcuddur. Birinci növ Qalperin tərəfindən üç müxtəlif mərhələyə bölünür. Birinci mərhələdə az istifadə olunan sözlər yer alır. Bu mərhələ sözün çox az istifadə olunduğu köhnəlmə prosesinin başlanğıcıdır. Belə sözlər tədricən ümumi istifadədən

çıxmaq mərhələsindədir. Bu cür sözlərə dilin əvvəlki mərhələlərinə aid olan morfoloji formaya malik sözlər də aid edilə bilər. Bunlara:

- ✓ “thou” (sən) və onun müxtəlif formaları olan “thee” (sən), “thy” (sənin), “thine” (sənin) əvəzlilikləri
- ✓ fel sonluqları: - *est*, - *eth*,
- ✓ fel forması: *art*, *will*;
- ✓ - (e)s sonluğu əvəzinə yerinə e(th) sonluğu, məsələn, (she loveth) və
- ✓ ye (sən/siz) əvəzliyi daxildir.

İkinci mərhələyə köhnəlmiş sözlər daxildir, bunlar artıq tamamilə istifadədən çıxmış, lakin hələ də ingilisdilli icma tərəfindən tanınan sözlərdir, məsələn, “methinks” sözünü buna misal göstərmək olar. Bu sözün mənası “*mənə elə gəlir*”, “*mən belə düşünürəm ki*” mənasını verir. Hazırda bu söz ingilislər tərəfindən aktiv şəkildə işlənməsə belə, hər kəs tərəfindən başa düşülür. İkinci növ arxaizm tarixi sözlərə və ya mifoloji fiqurlara aiddir.

Üçüncü mərhələyə arxaik sözlər aiddir. Bunlar müasir ingilis dilində artıq tanınmayan sözlərdir. Onlar köhnə ingilis dilində istifadə olunsada, hazırda ya tamamilə işlədilmir, ya da ki sözün forması o qədər dəyişib ki, əvvəlki halından xeyli fərqlənir və tanınmaz hala gəlib. Məsələn, “troth” sözü “*faith*” (inam, etibar) sözünün arxaik formasıdır; “betwixt” sözü “*in between*” (arasında) sözünün arxaik formasıdır.

Həm arxaizmlərin, həm də tarixizmlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdən sonra, bu qənaətə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibində önəmli yer tutan bu sözlər müəyyən cəhətlərinə və işlənmə dairəsinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Bununla belə, müxtəlif dilçilər arxaizm və tarixizmləri müxtəlif üsullarla təsnif etsələr də, bu məsələdə konsensus yoxdur, çünki onların tipologiya məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Dilin passiv fondunun bir hissəsi olan sözləri təyin etmək üçün bir çox dilçilər “köhnəlmiş lüğət” terminindən istifadə edirlər. Alimlər arasında arxaizmlər haqqında geniş və dar anlayış formalaşmışdır. Arxaizmlərin tərkibinə əslində arxaik lüğət və ya tarixizmlər, nadir hallarda istifadə olunan sözlər daxil ola

bilər. Arxaik (arxaizmlər) və tarixi (tarixizmlər) leksik vahidlər arasındakı fərq onların bədii mətnə daxil edilmə üsullarının fərqliliyindədir.

Son olaraq bunu qeyd etmək lazımdır ki, arxaizm mövcud olan və sadəcə olaraq sosial dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq adı dəyişən anlayışları ifadə edir, lakin tarixizmlər isə öz mövcudluğunu dayandırmış və yalnız tarixçilərin tədqiqat obyektinə kimi əşyaları, prosesləri və hadisələri müəyyən edən sözlərdir. Bu sözlər dövrün şahidi olsa da, müasir dünyada öz əksini tapmır, yaxud da ümumiyyətlə ifadə etdiyi mənaya uyğun qarşılıq tapa bilmir. Ednalova Natalia Gennadievna tarixizm və arxaizmləri aktualıq baxımından aşağıdakı tematik qruplara ayırır:

1. məişət lüğəti;
2. şəxsi fizioloji və psixoloji lüğət;
3. ictimai-siyasi lüğət;
4. iqtisadi lüğət;
5. hərbi lüğət;
6. mədəniyyət, tərbiyə və təhsil lüğəti;
7. təbiət, məkan, zaman lüğəti;
8. elmi-texniki lüğət. [41]

Köhnəlmiş sözlərin əksəriyyəti arxaizmdir. Bu rəqəm passiv lüğətin ümumi tərkibinin təxminən 70%–i deməkdir. Tematik qruplar üzrə tarixizm və arxaizmlərin nisbəti də göstərilir. Belə ki, məişət, hərbi və şəxsi-fizioloji lüğətlər tarixizmlərdən ibarət olduğu halda, elmi-texniki lüğətdə isə tarixizm üstünlük təşkil edir. Buna baxmayaraq, iqtisadi lüğətdə, yaxud mədəniyyət, tərbiyə və təhsil lüğətində, o cümlədən təbiət, məkan və zaman lüğətində əksər hallarda arxaizmlərə rast gəlinir, çünki bu qruplara daxil olan anlayışlar nadir hallarda tam yoxa çıxır və sinonim sözlərlə ifadə olunan öz yeni formasında dildə mövcud olmağa davam edir. Həmçinin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, köhnəlmiş frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti arxaizmlərə aiddir, çünki dilin metaforası nadir hallarda yox olmağa meyillidir.

Tarixizmlərin tətbiqində müxtəlif metodlara müraciət olunur; açıq və ya gizli şərh, aydınlaşdırma və ya izahedici sözlərdən, eləcə də analoq, ekvivalent tərcümə

metodundan istifadə edərək müxtəlif üsullardan yararlanmaq mümkündür. Lakin arxaizmlər leksik-üslubi paradiqmaya daxildir, yəni onların sinonimləri və antonimləri olur. Arxaizmin mətndə işləməsi köhnəlmiş sözün sinonimik sıraya daxil edilməsi və müasir sözlə uyğunluğu ilə baş verə bilər.

1.2. Arxaizmlərin bədii ədəbiyyatda istifadəsi.

Arxaizmlərin demək olar ki bütün növlərinə həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ötən əsrlərin yazılı ədəbiyyat nümunələrinə nəzər salsaq, həmin dövrlərə aid, hazırda isə arxaikləşmiş xeyli sayda sözlə qarşılaşmaq olar. Tarixi əsər müəllifləri surətlərin başqa bir dövrdə yaşadıklarını daha aydın şəkildə oxuculara ötürmək üçün öz əsərlərində arxaizmlərə yer verirlər. Bəziləri isə qələmə aldıkları əsərin aid olduğu dövrün xüsusiyyətlərini və fərqli bir dilin danışıldığını göstərmək üçün arxaizmlərdən istifadə edir. Bu baxımdan “T. Əfəndiyeva “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti” adlı kitabında arxaizmlərin üslubi vəzifəsindən bəhs edərək bu sözləri demişdir: *“Bədii yaradıcılıqda arxaik sözlərin istifadəsində də tarixilik prinsipini əsas meyar olmalıdır. Çünki əgər Mirzə Fətəli Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov və bu kimi yazıçıların əsərlərində təsadüf edilən bir sıra sözlər dilin müasir vəziyyəti üçün arxaik hesab edilirsə, yazıldığı dövr üçün bunlar işlək sözlər olmuşdur... Onu da qeyd etməliyik ki, bu sözlər o dövr üçün heç bir bədii-üslubi məqsəd daşımır: real varlığın təsviri və təqdiri üçün işlənmişdir. Lakin müasir dövrümüzdə bunlar bədii yaradıcılıqda yalnız müəyyən üslubi tələbatla bağlı işlədilir”* [17, s.199]

Türk dünyasının qədim dastanlarından olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanından tutmuş, müxtəlif dövrlərdə yaşayan yazıçı və şairlərimizin əsərlərində müxtəlif arxaizmlərin istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Dastanda tez–tez qarşımıza çıxan “**yağmalamaq**” (talan etmək, qarət etmək), “**ağır**” (qiymətli, zəngin, böyük), “**ala**”

(uca, böyük), “**yəxni**” (xörək, qovurma) sözlərini yerli ədəbiyyatda rast gəlinən arxaizmlərə nümunə göstərə bilərik. [12, s.67]

Keçmiş dövrlərdə yazıb yaratmış şair və yazıçılarımızın əsərlərində xeyli sayda arxaizm nümunəsinə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri kimi İmaməddin Nəsiminin qəzəllərini göstərmək olar. Dahi sənətkarın “Sığmaram” qəzəlinin beytlərində bir çox arxaizm yer almaqdadır:

“Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
 Gövhəri–laməkan mənəm, **kövnü məkanə** sığmazam.
Ərşlə fər **şu kafü nun** məndə bulundu cümlə çün,
 Kəs sözünü və **əbsəm** ol, şərhü bəyanə sığmazam.
 Kövnü məkandır ayətim, zati dürür **bidayətim**,
 Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam.
 Kimsə gümanə zənn ilə olmadı həqq ilə **biliş**,
 Həqqi bilən bilir ki mən, **zənnü** gümanə sığmazam.
 Surətə **baxu** mə'nini surət içində tanı kim,
 Cism ilə can mənəm, **vəli** cism ilə canə sığmazam
 Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşru **sirat** ədinciyəm,
 Bunca qumaşu **rəxt** ilə mən bu dükanə sığmazam.
 Gənci–nihan mənəm mən uş, eyni–əyan mənəm, mən uş,
 Gövhəri-kan mənəm mən **uş**, bəhrəvu kanə sığmazam.
 Gərçi mühiti–əzəməm, adım Adəmdir, Adəməm,
 Dar ilə **kümfəkan** mənəm, mən bu məkanə sığmazam.
 Can ilə həm cahan mənəm, **dəhrilə** həm zaman mənəm,
 Gör bu lətifeyi ki mən, dəhru zəmanə sığmazam.
Əncum ilə fələk mənəm, vəhy ilə həm mələk mənəm,
 Çək dilini və əbsəm ol mən bu **lisanə** sığmazam.
 Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə **pəncu** şeş mənəm,
 Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.
Zat iləyəm sifət ilə, qədr iləyəm bərat ilə,

Gülşəkərəm nəbat ilə, bəstə dəhanə sığmazam.

Nar mənəm, **şəcər** mənəm, ərşə çıxan həcər mənəm,

Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam.

Şəms mənəm, qəmər mənəm, **şəhd** mənəm, şəkər mənəm,

Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi-rəvanə sığmazam.

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, **haşimiyəm, qureysiyəm,**

Bundan uludur ayətim, ayətü **şanə** sığmazam.” (İmaməddin Nəsimi)

Qəzəldə işlənmiş arxaizmlərin müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan formalarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- ✓ “ərş” – “səma, göy”
- ✓ “kövnü məkan” – “aləm, kainat”
- ✓ “bilış” – “bilik”
- ✓ “zənnü” – “fikir”
- ✓ “baxu” – “bax”
- ✓ “kan” – “mədən yeri”
- ✓ “pəncu” – “pənc” – “beş”
- ✓ “şəhd” – “bal”, “şirin”
- ✓ “şu” – “o, bu”
- ✓ “kün-fəyəkun – “xaraba”, “alt-üst”
- ✓ “əbsəm” – “dilsiz, lal”
- ✓ “bidayət” – “əvvəl, başlanğıc”
- ✓ “vəli” – “amma, lakin, fəqət”
- ✓ “surət” – “yol, cığır”
- ✓ “rəxt” – “minik altına lazım olan vasitələr”
- ✓ “uş” – “bu”
- ✓ “şanə” – “daraq”
- ✓ “haşimi – “Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu nəsil”
- ✓ “qureysi – “Qureys qəbiləsinə mənsub olan adam”;
- ✓ “şəcər” – “ağac”

- ✓ “gülşəkər” – “gül mürəbbəsi”
- ✓ “zat” – “şəxs, adam, şəxsiyyət, sima”
- ✓ “əncüm” – “yetim, kimsəsiz”
- ✓ “lisan” – “dil”
- ✓ “dəhr” – “dünya, aləm, təbiət”
- ✓ “künfəkan” – “dünya, aləm”

Verilmiş qəzəl nümunəsini ingilis dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək mümkündür:

*“Though I can embody the world, the same world my body outgrows,
Cause I am gem – “frameless gemstone”, **this** frame of **world** my soul outgrows.
The earth, the **sky**, altogether, form me, as whole, in me exist,
Cut short your words, no words suffice, the human thoughts my mind outgrows.
My sign is the world itself, from him I come, the “**highly-being**”,
Yes, it’s me, but just to let you know, this sign my essence outgrows.
You cannot rich the truth with doubts, cannot treat it with suspicion
If you know the truth, you will find out, these **doubts** my justice outgrows.
Try to **look** beyond my body, try to see in form my content
I am the soul; I am the body but body, soul I outgrow.
I am the pearl, I am the shell, I lead at As-Sirat and hashr
With so many precious clothing here, this store of world I outgrow.
I am the hidden treasure and, I am open eyes of all the worlds
I am a gem of the mine and in any seas, mines I outgrow
Although I am a boundless sea, I am Adam, I am human
I am the life; I am the world, in this dwelling I outgrow.
I am the soul and world as well, I am the world, I am epoch
It’s strange that both of them exist in me, **but** in them I outgrow.
I am the sky; I am planet, the angel of revelation,
So hold your **tongue**, and silent be, in your tongue and words I outgrow.
The sun, atom, **five** elements, and all six sides are found in me*

*See my essence, know my real **world**, for any thoughts my world outgrow.*
*I am with God, Mid-Shaban and Laylat al-qadr exist in **me***
*I am sugar and the **rose jam**, in silent mouth my might outgrow.*
*I am the **tree** and burning bush; I am the rock that climbed the sky*
*See the flames of my fire and know that **these** flames my mind outgrow.*
*The sun and moon, **sweet** and sugar, all of both them are found in me*
Though I give breathe to the soul even, the breath and the soul I outgrow.
*Although I am Nasimi, the **Hashimi** and the **Qurayshi**,*
This fame is less for my power, this reputation I outgrow.” (Rəhimova Aytən)

Xarici ədəbiyyatda da arxaizmlərə rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə ötən əsrlərdə qələmə alınmış əsərlərdə, yaxud yazıçı tərəfindən dövrün keçən əsrlərinə dair roman, hekayə və s. yazıldığı zaman kifayət qədər arxaizm nümunələrinin istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Bu cür əsərlərə nümunə kimi Edqar Allen Ponun qələmə aldığı poemaları göstərmək olar. Dramaturqun “To Science” poemasının adı onun elmə ünvanlandığını və elmə dair faktları özündə cəmləşdirdiyini düşünməyə əsas verir. Oxucu poemanın dilinin elmi dilə yaxın bir dildə olmasını gözləyir lakin, misraları oxuduqca bunun tam əksi olduğunu görünür. Şair burada elmə uyğun olmayan, “Qədim zamana” aid dildən istifadə etmişdir. Arxaik sözlərə birinci misradan etibarən demək olar ki, hər misrada rast gəlinir:

*Science! true daughter of Old Times **thou art***
*Who alters all things with **thy** peering eyes*
*Who **preyest thou** thus upon the poets heart. [24, p.73]*

Edqar Allan Po tərəfindən yazılmış bu misraları aşağıdakı kimi tərcümə etmək mümkündür:

Elm! Sənsən Köhnə Zamanın əsl yadigarı
Sənsən baxışlarınla hər şeyi dəyişən
*Sənsən şairlərin qəlbini **alə keçirən**.*

Bu bənddə istifadə olunmuş köhnəlmiş sözlər (thou–sən) və (art–are) (1–ci sətir), (thy–sənin) (2–ci sətir), (thou–sən) (sətir 3), (preyest – “to prey” (ələ keçirmək) felinin ikinci şəxs tərkində işlədilmiş forması (sətir 3).

Müəllifin digər bir əsəri olan “Lenore” poeması da arxaizm nümunələri ilə zəngindir. Poemanın bir bəndinə nəzər salaq:

*“Ah broken is the golden bowl! The spirit flown forever.
And, Guy De Ver, hast thou no tear? Weep now or never more!
See! On yon drear and rigid bier low lies thy love Lenore!
Avaunt! Tonight my heart is light!” [24, p.74]*

Bu misraları Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

*Ah qırıldı qızıl yay! Qovuşdu ruhu əbədiyyətə.
Bəs, Qay De Ver, göz yaşın niyə? Ya indi et ya da heç vaxt ağlama!
Bax! Qorxunc və sərt **tabutda** sənin Lenoren yatır!
Artıq get! Bu gecə ürəyim alovlanır!*

Bu misralarda həm leksik, həm də qrammatik arxaizmlər işlənmişdir. Məsələn, ilk misrada qrammatik arxaizmə rast gəlinir. Belə ki, düzgün cümlə quruluşu sifət+ isim+xəbər+sifət formasında olmaq əvəzinə sifət+xəbər+sifət+isim kimi qurulmuşdur. Yəni, “Ah, the golden bowl is broken” cümləsi qrammatik arxaizm olduğuna görə poemada “Ah broken is the golden bowl” kimi işlədilmişdir.

Bundan əlavə, təhlil etdiyimiz bənddə bir neçə leksik arxaizmlərə də rast gəlinir. İkinci misrada “hast” və “thou” arxaizmlərinə yer verilmişdir. Artıq öncəki hissələrdə təhlil etdiyimiz kimi, bu sözlər “hast” – “have”, “thou” – “you” mənasını ifadə edir.

Üçüncü misrada isə “yon”, “bier” və “thy” arxaizmlərini görmək mümkündür. “Yon” sözü arxaik zərfdır və “yonder” (oraya, orada, oradakı) sözünün keçmiş zamanlarda istifadə edilmiş formasıdır. Bu misradakı “bier” sözünün mənası isə “dəfndən əvvəl tabutun qoyulduğu və ya məzara aparıldığı ayaqlı tabut altlığı”na deyilir.

Dördüncü misrada istifadə olunmuş “avaunt” isə arxaik zərf və nida funksiyasında işlədilən sözdür. Bu arxaizmin “*çix get*”, “*uzaqlaş*”, *buranı tərək et*” kimi mənaları var. Hazırda bu sözün qarşılığı olaraq ingilislər “go away” nidasından istifadə edir.

Edqar Allan Pönun “Raven” əsəri rəngarəngliyi, üslublu dili və özünəməxsus ab-havası ilə seçilən poemadır. “Raven” əsərində Po mövzusunə uyğun görünən qədim dildən istifadə edir, çünki poema vaxtının çox hissəsini “unudulmuş irfan” kitabları ilə keçirən bir insandan bəhs edir. Bu poemada arxaizmin növləri ilə yanaşı, tarixi personajlara və ya əşyalara da rast gəlinir. Əsərdə yer verilən bir hissədəki arxaizmlərin təhlilinə nəzər salaq:

*“Then, **methought**, the air grew denser, perfumed from an unseen censer
Swung by Seraphim whose foot-falls tinkled on the tufted floor.*

*“Wretch,” I cried, “thy God hath lent thee—by these angels he **hath** sent **thee**
Respite—respite and **nepenthe** from **thy** memories of Lenore; [24, p.71]*

Bu misraları Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

*“Sonra, **düşündüm**, tutqun havada, görünməyən buxurdan qoxusunda.
Serafinin ayaq səsləri eşidildi tüklü döşəmədə.*

*“Bədbəxt,” deyə qışqırdım, “Allah sənə borc verdi” - bu mələklər vasitəsilə
göndərdi.*

*Fasilə - bir az fasilə, Lenore ilə xatirələrinizdən **uzaqlaş**.”*

Burada istifadə olunan və artıq tərəfimizdən təhlil edilən arxaizmlərdən əlavə yeni arxaik sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, əsərdə, “methought” (məncə, mənə elə gəlir ki), “nepente” (“qədim Misir və Yunanıstanda istifadə olunan anti-depresantlar”) kimi arxaizmlərdən istifadə etmişdir.

Qələmə aldığı əsərlərdə arxaizmlərə rast gəlinən ədiblərdən biri də S. T. Coleridgedir. Onun “The Rime of Ancient Mariner” əsəri 1797–98-ci illərdə yazdığı bir şeirdir. Poemanın ilkin adı “The Rime of the **Ancyent Marinere**” olmuşdur və bununla da görmüş oluruq ki, şeir arxaik sözlərlə zəngindir. Poema uzun dəniz səyahətindən qayıdan dənizçinin toy mərasiminə gedən bir kişiyyə öz macərələrini danışmasından bəhs edir. Bu əsərin üç bəndində rast gəlinən arxaizmləri təhlil edək:

*“It is an ancient Mariner,
 And he **stoppeth** one of three.
 ‘By thy long grey beard and glittering eye,
 Now **wherefore stopp’st thou** me?
 He holds him with his skinny hand,
 ‘There was a ship,’ **quoth** he.
 ‘Hold off! unhand me, grey-beard loon!’
Eftsoons his hand **dropt** he
 ‘I fear **thy** skinny hand!...
 I fear **thee** and **thy** glittering eye,
 And thy skinny hand, so brown.’-
 Fear not, fear not, **thou** Wedding-Guest!
 This body **dropt** not down...” [40]*

Misralarda müxtəlif arxaizmlərə yer verilmişdir: 1) he **stoppeth** – he **stops** (o dayanır); 2) “**wherefore**” – “**for what reason**” (bu səbəbdən); 3) **stopp’st** – **you stop** (dayanırsan); 4) **thou** – you (sən); 5) “**eftsoons**” – “**soon after**” (qısa müddət sonra); 6) “**quoth**” – “**said**” (dedi); 7) “**dropt**” – “**dropped**” (düşdü); 8) “**thy**” – “**your**” (sənin); 9) “**thee**” – “**you**” (sən)

Əsərlərində arxaizmlərə ən çox rast gəlinən şəxslərdən biri heç şübhəsiz ki, Vilyam Şekspirdir. Dahi dramaturqun əsərlərinə, sonetlərinə nəzər saldıqda xeyli sayda arxaizmlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bunun da səbəbi, dramaturqun 16–17-ci əsrlərdə yaşaması və beləcə, əsərlərinin hər birində qədim dövrün, köhnə ingilis aurasının oxucular tərəfindən aydın şəkildə hiss edilməsidir. Dramaturqun 30-cu sonetini təhlil edək:

*“When to the **Seffions** of sweet filent thought,
 I summon vp remembrance of things past,
 I figh the **lacke** of many a thing I fought,
 And with old **woes** new **waile** my **deare** times waste:
 Then can I drowne an eye(vn-vf’d to flow)*

*For precious friends hid in death's dateless night,
 And **weepe** a fresh loves long since canceled woe,
 And none **th'expence** of many a **vannisht** fight.
 Then can I greeue at greuances **fore-gon**,
 And heauily from woe to woe tell ore
 The sad account of fore-bemomed none,
 Which I new pay as if not payd before.
 But if the while I thinke on thee (deare friend)
 All loffes are restord, and sorrowes end.”*

Sonetə nəzər saldıqda kifayət qədər arxaizmin işləndiyini görmək mümkündür. Həm hərflərin yazılışında, həm də sözlərin ifadə etdiyi arxaik mənalarda hiss olunur. Belə ki, bu sonetin müasir ingilis dilində yazılmış forması isə aşağıdakı kimi olmalıdır:

*“When to the sessions of sweet silent thought
 I summon up remembrance of things past,
 I sigh the lack of many a thing I sought,
 And with old **woes** new wail my dear time's waste:
 Then can I drown an eye, **unus'd** to flow,
 For precious friends hid in death's dateless night,
 And **weep** afresh love's long since **cancell'd** woe,
 And **moan** the expense of many a **vanish'd** sight:
 Then can I grieve at grievances **foregone**,
 And heavily from **woe** to woe tell **o'er**
 The sad account of fore-**bemoaned** moan,
 Which I new pay as if not paid before.
 But if the while I think on **thee, dear** friend,
 All losses are **restor'd** and sorrows end.”*

Misralarda istifadə olunan sözlərdə həm leksik, həm semantik arxaizmlərə rast gəlinir:

✓ *seffions – sessions*

- ✓ *lacke* – lack
- ✓ *woes* – “an exclamation of sorrow or distress” (kədər və ya sıxıntını ifadə edən nida)
- ✓ *wailee* – wail
- ✓ *dearee* – dear
- ✓ *drownee* – drowne
- ✓ *yn-vf'd* – unus'd (unused)
- ✓ *weepee* – weep
- ✓ *dateles* – dateless
- ✓ *cancell'd* – cancelled
- ✓ *vanish'd* – vanished
- ✓ *fore-gon* – foregone
- ✓ *o'er* – over
- ✓ *bemoned mone* – bemoaned moan
- ✓ *restor'd* – restored
- ✓ *th'expence* – the expense

Sonətdə rast gəlinən arxaizmlərin müasir ingilis dilində işlədilən qarşılığına nəzər saldıqda, görmüş olarıq ki, bəzi sözlər artıq aktiv istifadədən kənar qalan, bəziləri isə forması dəyişərək işlədilən sözlərdir. Soneti aşağıdakı kimi tərcümə etmək mümkündür:

“Bir araya gələndə xoş və səssiz **düşüncələr**,
 Xatirəmdə canlanır keçmişdəki gözəl günlər,
 Axtardığım bir çox şeyin yoxluğuna üzülər,
İtirdiyim şeylərlə dərdlərim də təzələnər:
Kədər nədir bilməyən gözlərimə yaşlar dolar,
 Sonsuz, çətin gecələrdə tapılmaz **yaxın** dostlar,
 Qapanmış yaralarım başlar yenə sızlamağa,
İtib-gedən dostlar üçün qəlbim başlar ağlamağa.
 Keçmişdəki bütün dərdlər mənə yenə qəm verər,

*Acıları **bir-bir sayıb** qəmgin könlüm kədərlənər.
 Ötüb-gedən dərdləri qəlbim anıb sızıldanar,
 Sanki hələ ödənməmiş bir **qəm borcum** yenə var.
 Lakin sevgili dostum, tək bunu bilsən yetər,
 Əlbət gedənlər **dönər**, bütün acılar bitər. (Rəhimova Aytən)*

Eyni sonetin Sabir Mustafa tərəfindən edilmiş tərcüməsinə nəzər salaq:

“Olub keçənləri bir-bir çəkərkən
 Sakit yaddaşın məhkəməsinə,
 Bir daha yanırıram köhnə **qəmlə** mən,
 Bütün **itkilərim** görünür yenə.
Məzarda zülmətə batan dostlara
 Həsrət qalan gözüüm tökür qanlı yaş
 Bir də ağlayıram yatan dostlara,
 Gedənlər geriyə qayıdaydı kaş!”
 Saymaqla dərd-qəmim **yetməyir sona**,
 Dəhşətsən əriyir ürəyimdə şam,
 Bir də qərq oluram göz yaşlarına,
 Elə bil əvvəllər ağlamamışam.
 Yada sən düşəndə itir **kədərim**,
Yenidən tapılır itirdiklərim.” (Sabir Mustafa) [19, s.43].

II FƏSİL.

VALTER SKOTTUN “AYVƏNHƏU” ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ARXAİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. Valter Skottun həyat və yaradıcılığı, “Ayvənhəu” əsəri haqqında qısa məlumat.

Dissertasiyanın birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, arxaizmlərə həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinir. Xarici ədəbiyyata nəzər saldıqda, arxaizmlərlə zəngin “Ayvənhəu” əsərini mütləq araşdırmaq lazımdır. Valter Skott tərəfindən qələmə alınan bu əsərdə xeyli sayda həm arxaizmlərə, həm də tarixizmlərə yer verilmişdir.

Bu əsəri ətraflı şəkildə təhlil etməzdən əvvəl, Valter Skottun həyat və yaradıcılığını nəzərdən keçirmək mütləqdir.

Ser Valter Skott 1771-ci il avqustun 15-də Şotlandiyanın Edinburq şəhərində anadan olmuşdur. Atası hüquqşünas, anası isə həkim qızı olan Skott ailəsində doqquzuncu uşaq idi. Valter Skott şair, yazıçı, tarixçi olmaqla yanaşı, tarixi roman janrının da əsasını qoymuşdur. O, yaradıcılığı boyu Şotlandiya, İngiltərə, bütövlükdə isə Avropa tarixinə dair romanlar qələmə almışdır. Anası Anne və ailənin altı uşağı erkən yaşında vəfat etmişdir, Valter isə uşaq ikən poliomielit xəstəliyinə tutulmuşdur. Erkən yaşda müalicə olmasına baxmayaraq, sağ ayağının hərəkət qabiliyyəti ömrünün sonuna qədər düzəlməmişdir. 1773-cü ildə Valter Edinburqdan 30 mil aralıda, Roksburqşir əyalətinin sərhəd bölgəsindəki yaşayan nənə və babası ilə birlikdə qalmağa başlamışdır. Ümid edilirdi ki, o, kənddə bir müddət vaxt keçirdikdən sonra səhhəti yaxşılaşacaq.

O, nənə və babası ilə yaşadığı zamanlarda Şotlandiya irsinə böyük marağı yaranmışdı. Skott öz böyüklərinin danışdığı nağılları və hekayələri dinləməyi sevirdi

və bununla da o, tezliklə şer, tarix, dram, nağıl və romanların həvəsli oxucusuna çevrilmişdir.

O, olduqca iti yaddaşa malik idi və şerləri həvəslə söyləməklə öz müəllimlərini heyrətləndirirdi. Qonşu kəndlərdə apardığı araşdırmalar onda həm təbii gözəllik sevgisini, həm də Şotland əcdadlarının tarixi mübarizələrini dərinlən öyrənmək həvəsini artırdı. O, Edinburqdakı orta məktəbdə və Kelsodakı qrammatika məktəbində təhsil almışdır.

1790-cı illərin ortalarında Skott Alman romantizmi, qotik romanlar və Şotlandiya sərhəd balladaları ilə maraqlanmağa başladı. O, ilk olaraq alman romantik G.A. Bürgerin iki balladasını tərcümə etmiş və bununla da “The Chase, and William and Helen” (1796) əsərini nəşr etdirmişdir.

1799-cu ildə Selkirk qraflığının deputatı və 1806-cı ildə Edinburqdakı Sessiya Məhkəməsinin katibi vəzifəsinə təyin olunması onun həyatında yeniliklərin başlanmasına zəmin yaratmışdır.

1800-ci illərdən başlayaraq Skott çox fəal ədəbi və ictimai həyat sürmüşdür. 1808-ci ildə Con Draydenin əsərlərinin 18 cildlik, ardınca Conatan Sviftin 19 cildlik nəşri və digər əsərləri işıq üzü görmüşdür. Skott 1805-ci ildə başladığı romanın yarımçıq əlyazmasına 1813-cü ildə yenidən davam etdi və 1814-cü ilin yayın əvvəlində o, romanın demək olar ki, hamısını qeyri-adi sürətlə yazıb tamamlaya bildi. Müəllifin bu romanı da 1827-ci ilə qədər yazdığı bir çox əsərin hamısı kimi anonim olaraq nəşr olunmuşdur.

Onun Şotlandiya adət-ənənələrinə yaxşı bələd olması, ölkə tarixinə və xalqına dair dərin biliklərə yiyələnməsi və kəndlilərdən tutmuş orta siniflərə qədər Şotlandiya cəmiyyətinin bütün aspektlərinə hakim olması dəyərli tarixi romanlar qələmə almasına şərait yaratmışdır.

Yazıçı, 1829-1833-cü illər ərzində “Vaverli romanları” adlı əsərlər toplusunu nəşr etdirmişdir. Lakin bunu qeyd etmək lazımdır, bu tarixə qədər nəşr olunan hər bir əsərində imzasını gizli saxlayan Skott “Vaverli romanları” əsərlərinin nəşrində ilk dəfə adını açıqlayaraq bu romanların hamısının müəllifi olduğunu bildirmişdir.

“Yaradıcılığı ərzində tarixi romanlar qələmə alan Skottun adı sağlığında Vilyam Şekspirlə bir çəkilsə də, o hər zaman “Onun ayaqqabısındakı qaytanları belə bağlamağa layiq deyiləm” deyə qeyd etmişdir.” [18, s.5]

Beynəlxalq səviyyədə uğur qazanan ilk ingilisdilli müəlliflərdən biri olan Skottun “Ayvənhəu” və “Rob Roy” kimi bir çox əsərləri müxtəlif illərdə səhnələşdirilmişdir. Lakin bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, Skott on doqquzuncu əsrdə həm Britaniyada, həm də ABŞ-da ən məşhur yazıçılardan biri kimi tanınsa da, onun əleyhdarlarının da sayı az olmamışdır. Amerikalı yazıçı Mark Tvin heç vaxt Skottun pərəstişkarı olmamış və 1884-cü ildə yazdığı məşhur “Hüklberri Finnin macərələri” romanında batan qayığa Şotland yazıçısının adını verərək Skottu ələ salmışdır. Bununla belə, Skottun həm Şotlandiya, həm də İngilis ədəbiyyatına təsirini inkar etmək olmaz.

Skott 1831–1832–ci illərdə cənub ölkələrinə səyahətə çıxmış, onun üçün dövlət tərəfindən ən yaxşı hərbi gəmilərdən biri təchiz edilmiş və beləliklə, o, həyatının sonuncu səfərinə başlamışdır. Lakin səyahətdə olduğu zaman dahi alman mütəfəkkiri Hötenin ölüm xəbərini aldıqda o, öz yurduna geri qayıtmışdır. 1831-ci ildə səhhəti kəskin şəkildə pisləşən Skott müalicə olunmaq üçün Neapolda uzun müddət qalsa da, ağır sürən xəstəlikdən sonra 1832-ci ildə həyata əbədi gözlərini yummuşdur.

Yazıçının ən sevilən əsərlərindən biri olan “Ayvənhəu” (“Ivanhoe”) 1819-cu ildə nəşr olunmuş tarixi romandır. Bu roman Sakson cəngavəri Ayvənhəu Ser Vilfredin həyatına həsr olunmuşdur. Əsərdə yer alan tarixi qeyri-dəqiqliklərə görə tənqidlərə məruz qalmasına baxmayaraq, roman Skottun ən məşhur əsərlərindən birinə çevrilmişdir.

Əsərin qısa məzmunu haqqında bunu qeyd etmək olar ki, burada təsvir olunan hadisələr XII əsrin sonlarına təsadüf edir. Romanı oxuyarkən, İngiltərənin 1066-cı ildə anqlo-saksonlar tərəfindən işğalından sonra ölkədə yaranmış vəziyyətin, hərəmərcliyin, bitmək bilməyən qarşıdurma və savaqların şahidi oluruq. Bu qarşıdurmada kral Riçard və ona boyun əyməyən cəngavərlər arasında Ayvənhəu da yer alır.

Romanın əsas tarixi cəhəti İngiltərədə yaşayan iki xalq – Saksonlar və Normanlar arasındakı gərginliyə yönəlməsidir. Əsərdə norman kralı Riçarda qəlbədən sadıq olan Sakson cəngavəri Ayvənhəu bu gərginliklərin mümkün həlli kimi təqdim edilir.

Valter Skottun hər hansı simvolik və ya tematik məqsədi bu əsər üçün ikinci dərəcəli hesab olunur, çünki romanın əsas məqsədi öz oxucularını orta əsrlərdə yazılmış qəhrəmanlıq nağılı barədə məlumatlandırmaq və həyəcanlandırmaqdır. “Ayvənhəu”nun hekayəsi yoxa çıxmış dövrün ab–havasını xatırlatmaqla yanaşı, ingilis tarixində mühüm bir dövrə, “Şirürəkli” Kral Riçardın dörd il Səlib yürüşlərində vuruşduqdan və Avstriya və Almaniyada həbsxanada qaldıqdan sonra İngiltərəyə qayıtması haqqında bəzi mühüm məqamları da vurğulayır.

Əsərin təsvir olunduğu zamanlar İngiltərə üçün çox çətin məqamların baş verdiyi bir vaxtdır. Normanlar tərəfindən adanın fəth edilməsindən sonra Saksonlarla Normanlar arasında gərginlik pik həddə çatmış və iki xalq hətta bir-birinin dillərində danışmaqdan belə imtina etmişdir. Kral Riçard səlib yürüşlərindən evə dönərkən əsir götürüldükdən sonra Avstriya həbsxanasında saxlanılmış; onun qardaşı Şahzadə Con isə taxtda çıxmış və onun hakimiyyəti dövründə Norman zadəganları müntəzəm olaraq öz güclərindən sui-istifadə etməyə başlamışlar. Sakson torpaqları qəddarlıqla geri alınmış və bir çox Sakson torpaq mülkiyyətçiləri təhkimli kəndliyə çevrilmişdir. Bu hadisələr Sakson zadəganlarını, xüsusən Sedriki qəzəbləndirir. Sedrik Sakson torpaqlarına o qədər sadıq olur ki, Kral Riçardın ardınca müharibəyə getdiyi üçün oğlu Ayvənhəunu mirasdan məhrum edir.

“Ayvənhəu” struktur olaraq, üç hissəyə bölünür, onların hər birindəki hadisələr müəyyən macərə və ya axtarışları özündə ehtiva edir. Birinci hissə Ayvənhəunun İngiltərəyə görkəmini dəyişdirərək (bu, roman boyu əsas motivdir, Ayvənhəu, Riçard, Sedrik, Loksley və Vamba hər hansı bir məqamda öz kimliklərini gizləyirlər) qayıtmasını və Aşbi-de-la-Zuşada at üstündə keçirilən möhtəşəm döyüş turnirlərinin təsvir edilməsini əhatə edir. İkinci hissə Ser Maurice de Bresinin Rovenaya görə Sedrikin Sakson partiyasını oğurlamasını və Kral Riçardın və Robin Hudun məhbuslarını azad etmək cəhdlərinin təsvir edilməsini əhatə edir. Üçüncü hissə

Rebekkanın Tampliyerlər və Ser Brian de Bois–Guilbert tərəfindən əsir götürülməsini və onun yaşayb-yaşamayacağını müəyyən etmək üçün təşkil edilən düelloların təsviri ətrafında cəmləşir.

Düzünü demək lazımdırsa, Valter Skott bu əsəri yazarkən tarixi faktlardan o qədər də istifadə etməmişdir, buna görə də, romanda təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi zamanın xarakterik xüsusiyyətləri tam şəkildə əks olunmamışdır. Məhz bu səbəbdən, bir çox müasir tənqidçilər, xüsusən də Skottun məşhur “Vaverli romanları”nın pərəstişkarları kitabı tənqid etmişdir. Lakin yadda saxlamaq vacibdir ki, “Ayvənhəu”, “Vaverli romanları”ndan fərqli olaraq, tamamilə romantik əsərdir. Yəni, bu roman məlumat vermək yox, oxucuları məmnun etmək üçün nəzərdə tutulub və araşdırmaların deyil, məhz təxəyyülün məhsuludur. Bununla belə, bu xəyalpərəstliyə baxmayaraq, “Ayvənhəu” əsərində bəzi önəmli tarixi məqamlar da irəli sürülür.

Bu romanda “Ayvənhəu” personajından əlavə əsərdə Sedrik Rottervud, Vamba, Vitlis, Harlkvin, Qurt, Recinald Fron de Bef, Filip de Malvuazen, Prior Aymer, Rovenə, Osvald, Brayən də Bualgilber, Jil de Molverer, Elgita, Folk Doyli, Edvin Tornhəm, Kral Riçard, Cefri Plantagenet, Rebekka, Nahazır Etelstan və s. kimi müxtəlif norman cəngavərləri, sakson əsilzadələri, döyüşçülər, oxatanlar və kəndli surətləri də yer almaqdadır. Yazıçı tərəfindən yaradılan orta əsrlər İngiltərəsinin personajları həmin dövrün özünəməxsus cəhətlərini özündə əks etdirir.

2.2. Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərindəki arxaizmlərin tərcümə prosesində ingilis dilindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması.

Keçmişdə yazılan əsərləri tərcümə etdikdə, orijinal ilə tərcümə arasındakı zaman məsafəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Orijinalın yazıldığı dövrdə arxaik sayılan və müəllif tərəfindən müəyyən üslub məqsədləri üçün istifadə edilən söz və ifadələri müəyyən etmək tərcüməçi üçün asan deyil. Eyniləşdirmənin çətinliyi həm də ona görə artır ki, bütün əsərin dili müasir dil norması ilə müqayisədə arxaik elementlərlə zəngin başqa bir dövrün dili kimi qəbul edilir. Ədəbi əsərin, xüsusən klassikaya çevrilmiş əsərin

“ömrü uzun olur” və onun ruhu, ideyaları, personajları, dərin məzmunu müasir oxucuya yaxın olsa da, əsərin dili get-gedə “köhnəlir”. Bədii əsərlərin dilinin təbii arxaikləşməsi onların qavranılmasına təsirsiz ötüşmür və xüsusi tərcümə problemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Məhz bu səbəbdən bədii tərcümə ilə məşğul olan tərcüməçi transformasiya prosesinə başlamazdan əvvəl tərcümə edəcəyi əsərə, onun müəllifinə və dilinə, yazı üslubuna yaxşı bələd olmalıdır. Çünki məlum olduğu kimi, hər bir yazıçının özünə xas üslubu olur. Məsələn, yazıçıların bəziləri öz əsərlərini sadə üslubda və dildə yazmağa üstünlük versə də, digərləri isə qələmə aldığı əsərlərin poetik cəhətdən daha zəngin və ekspressiv olması üçün bədii təsvir vasitələrinə daha geniş yer verir.

Valter Skott əsərlərində arxaizmlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Dissertasiya işimizdə Valter Skottun yaradıcılığa müraciət edərək, onun yaradıcılığında mühüm rola malik əsərlərdən biri olan “Ayvənhəu” əsərində rast gəlinən arxaizm nümunələrinə və onların Azərbaycan dilinə tərcümə üsullarına nəzər salacağıq. Bu əsər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə professor Qılıncxan Bayramov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Tədqiqat işimizdə əsərdən gətirdiyimiz nümunələr əsasında arxaizmlərin dilimizə hansı tərcümə metodları ilə transformasiya edildiyinə və müqayisəli təhlilinə nəzər salacağıq.

Öncəliklə bunu qeyd etmək lazımdır ki, “Ayvənhəu”da xeyli sayda köməkçi və əsas fellərin arxaik formasına rast gəlmək mümkündür. Məsələn,

✓ “...*Thou **canst** play the rational if thou **wilt**; credit ne for once, and let us home ere the storm begins to rage, for the night will be fearful*” [31, p.9] – “Yaxşı **olar** ki, danışma, tufan başlamamışdan özümüzü evə **gətirək**. Gecə dəhşət olacaq” [18, s.20]

✓ “...*thou **hast** them all before the know, and **bring**’st them on bravely, **lad***” [31, p.8] – “...*indi hamısını yığmısan, bu tərəfə qovala, ay qoçaq*” [18, s.19]

✓ “*If thou **wert** to guess truly, said the Palmer, it is what thou **canst** not supply wert thou as wealthy as thou **sayest** thou **art** poor*” [31, p.58] – “Əgər düzünü **tapsan**

da, - zəvvar dedi, - kasıb olduğun qədər də varlı **olsan**, ehtiyacım olanları verə **bilməzsən.**" [18, s.71]

✓ "Doth shake contagion from her **sable** wings" [31, p.93] – "Qara qanadlarıyla xəstəlik yayaraq" [18, s.108] və s.

Bu cümlələrdə istifadə olunan *canst, wilt, bring'st, hast, wert, sayest, art, doth* kimi sözlər müasir ingilis dilində istifadə olunan *can, will, bring, has, were, say, are* və *do* kimi əsas və köməkçi fellərin arxaik formasıdır.

Yuxarıda verilmiş ikinci cümlədə işlədilmiş "**lad**" sözü də arxaizmdir və "gənc, oğlan uşağı, dəliqanlı, igid" mənasını verir. Q. Bayramov tərəfindən bu söz "**qoçaq**" kimi verilmiş, hətta cümlənin təsir qabiliyyətini də artırmağa nail olunmuşdur. Eyni zamanda sonuncu nümunədə istifadə olunmuş "**sable**" sözü dilimizdə "samur", "samur xəzi" kimi tərcümə olunur. Tərcüməçi isə bu sözü misrada "**qara**" kimi verərək ifadə gücünü artırmış və bu misranı məharətlə transformasiya etmişdir. Eyni zamanda bunu vurğulamaq lazımdır ki, bu cümlələrdə istifadə olunmuş həm arxaik felləri, həm də digər arxaik nitq hissələrini tərcüməçi ekvivalent üsul vasitəsilə dilimizə çevirmişdir.

Arxaizmlərin rast gəlinəyi digər cümlənin təhlilini nəzərdən keçirək. "*Never mind whom,*" answered Gurth, who had now got his herd before him, and, with the aid of Fangs, was driving them down one of the long **dim** vistas which we have endeavoured to describe" [31, p.24]

"Kim gəlir, gəlsin də, – Qurt itin köməyi ilə donuzları bir yerə toplamış, əvvəl təsvir etdiyimiz cığırın biri ilə axşamın çökməkdə olan **qaranlığında** üzüaşağı süründü." [18, s.19]

Burada işlənən "**dim**" arxaizmi üç müxtəlif nitq hissəsi kimi (isim, sifət, fel) fərqli mənalarda istifadə olunur, tərcüməçi tərəfindən isə ekvivalent tərcümə üsulu ilə dilimizə transformasiya edilmişdir.

Digər nümunəyə nəzər salaq:

"...Repent, my daughter, confess **thy** witchcrafts, turn the from **thine** evil faith, embrace this holy emblem, and all shall yet be well with the here and hereafter. In some sisterhood of the strictest order **shalt thou** have time for prayer and fitting

*penance, and that repentance not to be repented of. This do and live: what was the law of Moses done for the that thou **shouldest** die for it?...” [31, p.370]*

Bu hissəni Qılıncxan Bayramov dilimizə aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*“...Tövbə elə, qızım, cadugərliyi**ni** etiraf elə, öz yanlışı, saxta dil**indən** əl çək, bu müqəddəs xaçı öp, onu ağuşuna al, bu dünyada da, o dünyada da **sənin** üçün hər şey yaxşı olacaq, çünki tövbə **ediləsi** şey tövbə edilməməlidir. Dediymi elə və yaşa. Axı Musanın dini sənin üçün nə edib ki, onun üçün öləsən?...” [18, s.410]*

Əsərdən nümunə gətirdiyimiz bu hissədə bir neçə köməkçi fellərin və əvəzlilərin arxaik versiyalarından istifadə olunmuşdur. Bu sözlərə misal olaraq,

- ✓ thine – “your/yours” əvəzliyinin arxaik forması
- ✓ thee – “you” əvəzliyinin arxaik forması
- ✓ shalt – “shall” köməkçi felinin (II şəxsin təki) arxaik forması
- ✓ thou – “you” (II şəxsin təki) əvəzliyinin arxaik forması
- ✓ thy – “your” əvəzliyinin arxaik forması
- ✓ shouldest – “shall” modal feilinin (II şəxsin təki) arxaik formasını göstərə

bilərik.

Nümunə gətirdiyimiz bu arxaizmlər dilimizə ekvivalent tərcümə üsulu ilə çevrilmişdir.

Əsəri oxuduqca qarşımıza saysız-hesabsız arxaizmlər çıxmağa davam edir. Bəzi arxaizmlər günümüzdə formasını dəyişərək lüğətdə yer almağa davam etsə də, bəziləri aktiv istifadədən kənara qalaraq artıq əhali tərəfindən işlədilmir. Bu sözlərə nümunə kimi “**tendance**” sözünü göstərmək olar.

*“There is old Alderman Ox continues to hold his Saxon epithet while he is under the charge of serfs and bondsmen such as, hou but becomes Beef, a fiery French gallant, when he arrives before the worshipful jaws that are destined to consume him. Mynherr Calf, too, becomes Monsieur de Veau in the like manner: he is Saxon when he requires **tendance**, and takes a Norman name when he becomes matter of enjoyment.” [31, p.24]*

Bu cümlənin tərcüməsinə diqqət yetirək:

“*Bax, bizim o qoca Cənab Öküzü görürsən, nə qədər ki sənin kimi kölə onu otarır, ona saksonca ox (oks) deyirlər, elə ki at şəklində zadəgan süfrəsinə yeyilmək üçün verilir, dönüb olur igid fransız cəngavəri Beef, eləcə də bu balaca Cənab Dana, yeyiləndə dönüb olur Müsyö Veau; ot, qayğı lazım olanda sakson adı daşıyır, ləzzətlə yeyiləndə norman.*” [18, s.19]

Bu hissədə işlədilmiş sözlərdən biri olan “*tendance*” (isim) “*diqqət, qayğı*” mənasını ifadə edir və tərcüməçi tərəfindən də məhz bu cür dilimizə çevrilmişdir, lakin bu sözün arxaikləşmiş mənası da (*iştirakçılar, iştirak edənlər*) vardır, lakin sözün bu mənası artıq əhali tərəfindən istifadə olunmur.

Eyni zamanda bunu qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə variantında “*he is Saxon when he requires tendance*” cümləsində redaktə səhvi getmiş və “*o*” əvəzliyi səhvən “*ot*” kimi verilmişdir. Bu hissədə isə hər hansı ot növündən bəhs edilmir.

Başqa bir arxaizmin və redaktə səhvinin yer aldığı hissənin təhlilinə nəzər yetirək:

“*Shadows avaunt! – Richard's himself again. (Richard III) [31, p.329] – “Kölgələr, çəkilin! Bu, yenə Riçardın özüdür. (II Riçard) [18, s.434]*

Bu hissədə istifadə olunmuş “*avaunt*” arxaik zərfdır və mənası “*çıx get*”, “*uzaqlaş*”, “*buranı tərk et*” deməkdir. Tərcüməçi də analoq üsulla (“*çəkilin*”) bu sözü transformasiya etmişdir. Verilmiş cümlədə rast gəlinən redaktə səhvi isə “Richard III” əvəzinə “II Riçard” yazılmasıdır.

“*Ayvənhəu*” da bir çox arxaik ifadələrə və bağlayıcılara da yer verilmişdir.

“*Gramercy*”, said the warder...” [31, p.230] – “*Bunun üçün çox sağ ol, – gözətçi dedi...*” [18, s.255]

Bu cümlədə istifadə olunmuş “*gramercy*” sözü arxaik ifadədir və mənası “*təşəkkür edirəm*”, “*çox sağ ol*” deməkdir. Günümüzdə bu söz arxaikləşdiyi üçün istifadədən çıxmışdır və onun əvəzinə hazırda başqa alternativlər (*mercy, thanks* və s.) işlədilir.

Eyni arxaizmə əsərin başqa bir fəslində də rast gəlmək mümkündür və burada da tərcüməçi ekvivalent üsuldan istifadə edərək sözü transformasiya etmişdir: “*Gramercy*

*for the gift, bold yeoman,” said the Knight” [31, p.264] – “Hədiyyə üçün **təşəkkür edirəm**, igid yomen, - Qara Cəngavər dedi.”[18, s.342]*

Əsərin fərqli yerlərində “**alas**” arxaik nidasına rast gəlinir və tərcüməçi tərəfindən bu söz müxtəlif şəkildə transformasiya edilmişdir:

1. “**Alas!** said the supposed friar...” [31, p.201] – “**Əfsuslar olsun!** – yalançı təlxək cavab verdi” [18, s.256]

2. “**Alas**, how many hours and years have past, since human forms have round this table **sate**” [31, p.164] – “**Heyhat**, bu süfrənin başında insanların oturmasından neçə illər, neçə qərinələr ötüb” [18, s.206]

3. “**Alas**,” said Rebecca, leaving her station at the window, and approaching the couch of the wounded knight” [31, p.211] – “**Əfsus!**- Rebekka pəncərənin qabağında durduğu yerdən aşağı enib yaralı cəngavərin yatağına yaxınlaşaraq dedi”[18, s.306]

4. “**Alas!**” said the fair Jewess, “and what is it, valiant knight, save an offering of sacrifice to a demon of vain glory, [31, p.237] – “**Təəssüflər olsun!** – Rebekka dedi. –Əfsus, ey rəşadətli cəngavər, bu özünü şöhrət iblisinə qurban vermək deyilmi?”[18, s.305]

5. “**Alas! alas!**” said the Jew, “on every hand the spoilers arise against me - I am given as a prey unto the Assyrian, and a prey unto him of Egypt [31, p.274] – **Ay aman, ay aman**, hamı məni soymaq istəyir. Elə bil, assuriyalılara əsir düşmüşəm, misirli də məni öz şikarı sayır. [18, s.356]

Bu cümlələrdə yer alan “**alas**” təsvir edilən bir hadisədən qaynaqlanan kədər və ya peşmanlığı ifadə edir. Bu, əslində, “Əfsus!”, “Hayıf!”, “Vay!” deməyin arxaik üsuludur, ona görə də həmişə mənfi bir şeylə əlaqələndirilir. Tərcüməçi bu sözü ekvivalent və analoq üsul vasitəsilə müxtəlif şəkildə transformasiya etmişdir.

Bundan əlavə, nümunə gətirdiyimiz ikinci cümlədəki “**sate**” sözü də “**sit**” sözünün keçmiş sadə zaman formasıdır. Bu hissədə müəllif tərəfindən qələmə alınan “sate” və “alas” sözləri ekvivalent üsulla tərcümə edilmişdir.

Arxaik ifadələrə dair təhlil edə biləcəyimiz növbəti cümlə aşağıdakı kimidir:

“*In troth, uncle Cedric, you are neither wise nor reasonable to-night.*” [31, p.42]
 – “*Doğrusu, səndə nə bir ağıl, nə bir dərrakə görürəm*” [18, s.43]

Arxaik ifadə kimi işlədilən “*in troth*” tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla verilmişdir.

17-ci fəsildə qeyd olunan misraları təhlil edək:

*At eve, within yon studious nook,
 I ope my brass-embossed book
 Portray'd with many a holy deed
 Of martyrs crown'd with heavenly meed;
 Then, as my taper waxes dim,
 Chant, ere I sleep, my measured hymn.
 Who but would cast his pomp away,
 To take my staff and amice grey,
 And to the world's tumultuous stage,
 Prefer the peaceful Hermitage?* [31, p.142]

17-ci fəslin əvvəlindəki bu misraları tərcüməçi aşağıdakı kimi dilimizə çevirmişdir:

*Axşam yatmamışdan qabaq cildi bürünc rəngli kitabı açıram,
 Orada müqəddəslərin əməlləri haqda o qədər hekayələr var ki,
 Sonra şamı söndürüb kilsə himnini oxuyuram.
 Tərki-dünyalığı sevənlərtək əyləncələrdən əl çəkib
 Kim əsasını götürərək gedib kiçik bir ibadət evinə sığınmaq istəmən ki?
 [18, s.176]*

Bu misralarda “*ope*”, “*portray'd*”, “*crown'd*”, “*meed*”, “*ere*”, “*cast*” və “*amice*” kimi müxtəlif arxaizmlərə yer verilmişdir. Təqdim olunan arxaizmlərə nəzər saldıqda burada həm semantik, həm də qrammatik arxaizm növlərinə rast gəlmək olar. Belə ki, 2-ci misrada verilmiş “*ope*” feili hazırda istifadə olunan “open” sözünə qarşılıq olaraq keçmişdə işlədilən poetik arxaizmdir və tərcümədə də ekvivalent üsulla verilərək “*açıram*” kimi təqdim olunmuşdur.

“**Ere**” arxaik bağlayıcıdır və müasir ingilis dilindəki “before” sözü ilə eyni mənə daşıyır. Dilimizə “əvvəl, öncə, qabaq” kimi tərcümə olunur. Tərcüməçi bu sözü də ekvivalent üsuldən istifadə edərək tərcümə etmişdir.

“**Meed**” sözü isə arxaik isimdir və “qazanılmış mükafat və ya əmək haqqı” mənasını daşıyır. Hazırda bu söz tamamilə arxaikləşdiyi üçün yalnız əsərlərdə qarşımıza çıxma bilər. “**crownd**” isə qrammatik arxaizmdir və “crown” sözünün sadə keçmiş zaman və keçmiş bitmiş zaman formasıdır. “*Of martyrs **crownd** with heavenly **meed***” misrasının tərcüməsini “*qurbanların ülvi mükafatı*” kimi vermək olar. Lakin tərcüməyə nəzər saldıqda bu misranı görmək mümkün deyildir.

Bu misralarda istifadə olunmuş digər arxaizm nümunəsi “**portrayd**” arxaik feildir və “crown'd” feili kimi qrammatik arxaizmdir. Hazırda “rəngləmək”, “rənglənmiş”, “rəngli” mənasında işlədilən “portrayed” sözünün qədim ingilis dilindəki keçmiş sadə zaman və keçmiş bitmiş zaman formasıdır. Bu söz də tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla transformasiya edilmişdir.

Misranı təhlil etdikdə “**amice**” sözünün də tərcüməsini buraxıldığını görmüş olarıq. Belə ki, “*to take my staff and amice grey*” misrasını Q. Bayramov “*əsasını götürərək getmək*” kimi vermişdir. Lakin “amice” sözünün tərcüməsi qeyd olunmamışdır. Bu sözün daşdığı mənə belədir - əvvəllər ruhanilər tərəfindən boyun və çiyin nahiyəyə geyilən ağ parçadan tikilmiş xəz astarlı uzun paltar. Lakin hazırda bu geyimdən istifadə olunmur və bu sözü tarixizm adlandırmaq daha düzgün olardı. Misranın bu hissəsinin tərcüməsini “*əsasını və libasını (və ya paltarını) götürərək getmək*” kimi vermək mümkündür.

İkinci bəndin birinci misrasında istifadə edilmiş “**cast**” sözü semantik arxaizmdir. Yəni hazırda bu söz müasir ingilis dilində işlədilir, lakin keçmişdə tamamilə başqa mənə kəsb edirdi. Hazırda “qəlib”, “heyət”, “risk”, “şans” və s. kimi isimlərdə, yaxud “tullamaq”, “atmaq”, “imtina etmək”, “itirmək” və s. kimi fellərdə öz əksini tapan bu söz köhnə ingilis dilində başqa mənələrə malik idi. Belə ki, bu söz arxaik feil kimi işlədilərək “niyyəti olmaq”, “qərar vermək” və ya arxaik isim kimi “nümunə”

mənasında işlədilirdi. Misrada qeyd olunan arxaik söz isə tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla tərcümə edilərək “əl çəkmək” kimi verilmişdir:

“*Who but would cast his pomp away*” [31, p.142] – “*Tərki-dünyalıği sevənlərtək əyləncələrdən əl çəkib*” [18, s.176]

18-ci fəsildə yer alan arxaizm nümunələrinin müqayisəli təhlilini aparaq:

“*Thither,*” said Rowena, “*do I NOT go; and I pray you to beware, lest what you mean for courage and constancy, shall be accounted hardness of heart*” [31, s.148]

Bu hissənin Q. Bayramov tərəfindən edilmiş tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

“*Mən ora getmirəm, Rovenə dedi, - siz də ehtiyatlı olun, yoxsa sizin o cəsarət, mərdlik dediyiniz keyfiyyətləri daşqəlblilik kimi başa düşə bilərlər.*” [18, s.184]

“*Thither*” arxaik zərfdir. Bu söz mətnədə artıq adı çəkilmiş yerə istinad edir, yəni hər hansı bir yerin əvvəlcədən göstərilirsə, həmin yerin adını yenidən işlətmək əvəzinə bu sözdən istifadə edilir. Tərcüməçi də məhz bu aspektdən yanaşaraq, iki cümləni – “*Thither, do I NOT go*” birləşdirərək hədəf mətnədə “*Mən ora getmirəm*” kimi vermişdir.

“Ayvənhəu” romanının təhlili zamanı sadəcə müəyyən xalqların istifadə etdiyi bir çox ifadələr və sözlər də qarşımıza çıxır. Məsələn, əsərin 21-ci fəslində işlədilən cümləyə diqqət yetirək:

“*By the mass, thou meanest the fair Jewess!*” said De Bracy. And if I do,” said Bois-Guilbert, “*who shall gainsay me?*” [31, p.166]

Tərcüməsi: “*Allaha and olsun, sən o gözəl yəhudi qızını deyirsən! de Brasi dedi. Lap elə sən deyən kimi olsun, kim mənim qarşımı ala bilər – deyə monax - cəngavər Baulgiber dedi.*” [18, s.208]

Burada qeyd olunan “by the mass” ifadəsi “*Katolik mənşəli əcdadların keçmiş dövrdə istifadə etdikləri ümumi bir and*” idi. Bu ifadə də tərcüməçi tərəfindən dilimizə uyğunlaşdırılaraq və analoq tərcümə üsulu vasitəsilə “Allaha and olsun” kimi verilmişdir.

Bu ifadəyə bənzər başqa bir arxaizm əsərin 42-ci fəslində rast gəlinir. Belə ki, “*By my halidome!*” said Athelstane, “*it is certain that Zerneck hath possessed*

himself of my castle in my absence” [31, p.361] cümləsindəki “**halidome**” arxaizmi “müqəddəs hesab edilən varlıq” mənasını daşıyır. Bu ifadə də tərcüməçi tərəfindən analoq üsul vasitəsilə transformasiya edilərək dilimizə “–**And olsun müqəddəslərə**, – *Atelstan dedi, – yəqin, mən burada olmayanda Zernbok qəsri zəbt edib,*” [18, s.479] formasında verilmişdir.

5-ci fəsildə də buna bənzər bir ifadə ilə qarşılaşmaq mümkündür: “**By my faith,**” *said Wamba, “it would seem the Templars love the Jews” inheritance better than they do their company.*” [31, p.47] – “**Allaha and olsun**, deyəsən, cəngavər yəhudinin pulunu sevir, ancaq onunla bir məclisdə oturmağı özünə sığışdırmır, – *Vamba dedi.*” [18, s. 49]

Bu ifadəyə bənzər başqa bir arxaizmlə əsərin 22-ci fəslində də qarşılaşmaq mümkündür: “**By heavens**, *Isaac, I would I had known of this,*” [31, p.177] cümləsi tərcüməçi tərəfindən “**Allaha and olsun ki, bilməmişəm**” [18, s.223] kimi verilmişdir.

Təhlil etdiyimiz ilk cümlədə başqa bir arxaik ismə də rast gəlinir. Belə ki, bu cümlədəki “**Jewess**” arxaik isimdir. Cəm forması “**Jewesses**” olan bu söz “yəhudi qadını”nı adlandırmaq üçün istifadə olunan üçün arxaizmdir. Hədəf mətnə də bu söz Q. Bayramov tərəfindən ekvivalent üsulla “yəhudi qızı” kimi tərcümə edilmişdir.

Eyni zamanda qeyd olunan bu cümlədə qrammatik arxaizmə də yer verilmişdir. Cümlədə qarşımıza çıxan “**meanest**” sözü “to mean” (nəzərdə tutmaq, demək) feilinin ikinci şəxs təkinin indiki formasının arxaik versiyasıdır. Bu söz tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla transformasiya edilmişdir.

Bundan əlavə, eyni cümlədə başqa bir semantik arxaizmə də rast gəlinir. Verilmiş cümlədəki “**fair**” sözü arxaik xarakter daşıyır. Çünki “fair” sözü müxtəlif arxaik mənalar daşıyır, məsələn onun “gözəl”, “qəşəng” mənası arxaikdir və hazırda sadəcə bu mənani ifadə etmək üçün demək olar ki, işlədilmir. Tərcüməçi isə sözün bu mənasından agah olaraq, ekvivalent tərcümə sayəsində bu sözü dilimizə “*gözəl yəhudi qızı*” kimi çevirmişdir. Əsərin başqa hissələrində də rast gəlinən bu söz tərcüməçi tərəfindən müxtəlif şəkildə transformasiya edilmişdir:

✓ “Joy to the **fair!** whose constant knight/Her favour fired to feats of might; [31, p.143] – “Sevin, ay **gözəlim!** Sənin eşqinlə hünər göstərən cəngavər/Döyüşdən qayıdır. [18, s.177]

✓ “Joy to the **fair!** fair!—my name unknown. Each deed, and all its praise thine own [31, p.144] – “Sevin, ay **sevgilim!** Adımı bilməsən də/Qazandığım qələbələrini, şanı, şöhrəti sənin adına yazaram” [18, s.178]

Əsərin eyni fəslində yeni bir arxaizm qarşımıza çıxır: “...*the fiend laughs, they say, when one thief robs another; and we know, that were he to spit fire and brimstone instead, it would never prevent a Templar from following his bent.*”[31, p.165] cümləsində işlədilən “fiend” sözü leksik arxaizmdir və mənası “şeytan”, “iblis” deməkdir. Tərcüməçi də öz növbəsində ekvivalent üsuldan istifadə edərək bu sözü dilimizə belə çevirmişdir: “... *deyirlər ki, bir oğru digər oğrunun malını oğurlayanda şeytanın gülməyi tutur. Bir də onu bil ki, nə olursa olsun, istər ağzından od püskürsün, istər kükürd, heç nə monax-cəngavəri fikrindən döndərə bilməz.* [18, s.207]

Bu cümlədəki “**bent**” sözü arxaik mənada işlənmişdir mənası isə “kiminsə bəyanatını, təklifini və s. rədd etmək üçün qəzəbli şəkildə ifadə olunan söz” deməkdir. Tərcüməçi analoq üsulundan istifadə edərək bu sözü “fikir” kimi transformasiya etmişdir.

“**Fiend**” sözü isə tərcümə mətnində “şeytan” kimi tərcümə edilmişdir və bu sözə romanın 27-ci fəslində də rast gəlmək mümkündür, lakin həmin söz başqa cür transformasiya edilib:

“*The foul fiend quell the Prior!*” said Front-de-Boeuf; “*his morning’s drought has been a deep one,*” [31, p.218] cümləsində işlədilmiş bu arxaizm tərcüməçi tərəfindən “lənətə gəlmək” kimi dilimizə çevrilmişdir: “*Ax, görüm sənin o priorun Allahın lənətinə gəlsin! – Fron de Bef dedi. – Deyəsən, səhərin gözü açılmamış lap axıracan vurubmuş.*”[18, s.280]

Əsərin başqa bir fəslində qarşımıza çıxan arxaizmin təhlilinə nəzər salaq:

“*My daughter—O my ducats—O my daughter! —O my Christian ducats! Justice—the Law—my ducats, and my daughter!*”[31, p.171]

Bu misraların tərcüməsi Q. Bayramov tərəfindən bu cür verilmişdir:

*“**Hanı** qızım, **hanı** mənim qızıllarım, **hanı** mənim qızım?”*

***Hanı** mənim xristianların kəsdiyi qızıl pullarım?*

***Hanı** ədalət, **hanı** qanun, **hanı** qızıllarım, **hanı** qızım?” [18, s.215]*

Verilmiş nümunədə işlənmiş “**O**” arxaizmi nidadır və qədim ingilis dilində kədər hissini ifadə etmək üçün istifadə edilirdi. Tərcümə mətnində bu sözün işləndiyi misralar tərcüməçi tərəfindən nida cümləsi kimi yox, əksinə sual cümləsi kimi verilmiş və analog tərcümə üsulundan istifadə edilərək dilimizə çevrilmişdir.

Əsərin 25-ci fəslində rast gəlinən “jest” sözü də arxaizm hesab olunmalıdır. Belə ki, “**Jest!**” said Front-de-Boeuf, “I would gladly know who dares **jest** with me in such a matter!—Read it, Sir Brian.” [31, p.195] cümləsində istifadə olunmuş bu söz semantik arxaizmdir, yəni müasir ingilis dilində bu sözə hazırda rast gəlmək mümkün olsa da, keçmişdə tamamilə başqa mənə daşıyırdı. Tərcümə müəllifi arxaizmin transformasiyasında ekvivalent tərcümə üsulundan yararlanaraq həmin sözün işləndiyi cümləni bu cür çevirmişdir: “*Yəqin, **zarafatdır!** – de Brasi dedi. – Çox böyük bir məmnuniyyətlə bilmək istərdim ki, kimin mənimlə belə bir **zarafat** etməyə cürəti çatıb!*” [18, s.247]

Arxaik isim funksiyasında işlədilən digər nümunənin tərcüməsinin təhlilinə keçid edək: “*The **yeoman** returned in the course of a few minutes*” [31, p.158]

Nümunə gətirdiyimiz bu cümlədə “**yeoman**” sözü arxaik isimdir və “kiçik bir torpaq sahəsinə sahib əkib becərən adam, xırda torpaq sahibi” və “padşah və ya zadəgan ailəsində çalışan xidmətçi, qulluqçu” mənasını daşıyır. Lakin bu cümlənin transformasiyasında tərcüməçi bu sözün məxsus olduğu xüsusi isimlə bu sözün tərcüməsini vermiş, sözün yuxarıdakı mənələrindən hər hansısa birini göstərməmişdir. Bu cümlənin tərcüməsini Q. Bayramov aşağıdakı kimi vermişdir: “***Lokslı bir neçə dəqiqədən sonra qayıtdı.***” [18, s.197]

Göründüyü kimi, “**yeoman**” sözü tərcümə mətnində göstərilməmişdir. Bunun səbəbi isə bu cümlədən əvvəlki hissədə də bu sözün yer alması və aid olduğu şəxs adı ilə yanbayan işlənməsidir.

“...the calm and commanding expression of his voice and manner, made him, notwithstanding the twilight, recognise Locksley the **yeoman**, who had been victorious, under such disadvantageous circumstances, in the contest for the prize of archery. [31, p.157]

Bu hissədəki “yeoman” sözü isə tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsul vasitəsilə “**yomen**” kimi verilmişdir:

“...səsindəki amiranəlik və davranışından turnirdə oxatma yarışında çox çətin şərtlərdə qələbə çalmış **yomen Lokslini** tanıdı.” [18, s.196]

Romanın başqa bir hissəsində bu sözün başqa forması ilə qarşılaşmaq mümkündür: “I should in vain have sought for him where knights and nobles seek their foes, and right glad am I he **hath** here shown himself among **yon villain yeomanry**.” [31, p.220] – “Çox şadam ki, onu **bu yaramaz yomenlərin** içində gördüm, yoxsa düşmərimi əbəs yerə cəngavərlərin və zadəganların arasında saxlamalı olacaqdım.” [18, s.282]

Yuxarıdakı cümlədə “yon” və “villain” arxaizmləri də vardır. 1) “**Yon**” sözü arxaik əvəzlikdir və hazırda “**that**” və “**those**” formasında işlədilən və Azərbaycan dilinə “bu” kimi tərcümə edilən sözün arxaik versiyasıdır. Tərcüməçi tərəfindən bu arxaizm ekvivalent üsulla çevrilmişdir; 2) “**villain**” sözü arxaik isimdir və “yaramaz”, “alçaq” mənasını ifadə edir və tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla transformasiya edilmişdir.

51-ci fəsildə yer alan hissənin tərcüməsini təhlil edək:

“But what mean these marks of death and danger? these **slain** men and the bloody **armour** of my Prince?” [31, p.344] – “Ancaq deyin görüm bu dəhşətli mənzərə, bu cəsədlər, kralın üstündəki bu qan nə deməkdir?” [18, s.455]

Bu hissədə rast gəlinən “**slain**” sözü arxaik isimdir və köhnə ingilis dilində və bədii ədəbiyyatda “to slay” (amansızlıqla öldürmək) feilindən yaranan ismin arxaik formasıdır. Bu söz tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla dilimizə “cəsəd” kimi çevrilmişdir. Həmin cümlədə istifadə edilmiş “**armour**” sözü isə “silah”, “zireh” kimi mənalar daşıyan “armor” və ya “armory” sözünün köhnə ingilis dilindəki arxaik

formasıdır. Tərcüməçi isə bu hissəni “*bloody armour*” hissəsinin tərcüməsini bir yerdə (“bu qan”) vermiş, yəni yuxarıdakı mənələrdən hər hansı birini işlətməmişdir.

“*Send these loitering knaves up hither,*” said the Saxon, impatiently” [31, p.42] cümləsinin tərcüməsində istifadə olunan arxaizm analoq üsulu ilə “*O avaraları bura göndərin, Sedrik səbirsiz halda ucadan dedi*” [18, s.43] formasında çevrilmişdir. “*Knave*” burada həm də arxaik isimdir və mənası “*kişi qulluqçu, xidmətçi*” deməkdir. Eyni sözə əsərin başqa hissələrində də rast gəlinərsə də, bu hissələrdə “yaramaz” və “kələkbaz” kimi tərcümə olunmuşdur:

1) “*But it does not please me, thou knave,*” said Cedric” [31, p.42] – “*Yox, yaramazın biri, yaramaz*” [18, p.43]

2) “*How mean you, knave?*” said the Knight; “*restore me the bugle.*” [31, p.337] – “*Deməli, belə, kələkbazın biri kələkbaz, bəri ver buynuzu, cəngavər dedi.*” [18, s.446]

Əsərin digər hissəində qarşımıza çıxan “*Hast thou brought home thy charge, sirrah Gurth, or hast thou left them to robbers and marauders?*” – “*The herd is safe, so please ye,*” said Gurth. [31, p.42] cümləsi tərcüməçi tərəfindən

“*Qurt, ay dələduz, donuzları gətirdin, yoxsa saxladın qaçaq-quldura?*” – “*Sağ-salamatdır, ağa, – Qurt cavab verdi.* [18, s.43]” kimi çevrilmişdir.

Verilmiş nümunədə leksik və qrammatik arxaizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “*sirrah*” bir kişiyyə və ya oğlana müraciət etmək üçün təhqiredici mənada istifadə edilən arxaik sözdür. Tərcüməçi tərəfindən də bu söz analoq üsulu vasitəsilə “dələduz” kimi verilmişdir. İkinci cümlədə istifadə olunmuş “*ye*” sözü isə arxaik mənada iki cür istifadə olunur: 1) “*thou*” (sən) sözünün cəm forması (yəni, “*you*” (siz)); 2) “*the*” müəyyən artıqlığın arxaik forması. Tərcümə mətnində isə bu hissə işarə etdiyi sözlə, yəni “ağa” ilə verilmişdir.

Əsərin başqa hissələrində qarşımıza çıxan arxaizmləri təhlil edək:

“...*A monk there was, a fayre for the maistrie, An outrider that loved venerie; A manly man, to be an abbot able, fully many a daintie horse had he in stable, and whan*

he rode, men might his bridle hear **Gingeling** in a whistling wind as clear, And **eke** as loud, as **doth** the **chapell** bell, There as this lord was keeper of the cell..” [31, p.10]

Q. Bayramov tərəfindən tərcümə edilmiş hissəyə nəzər salaq:

“...Bir **rahib** vardı, **monastır** müfəttişi idi, **Gözəl at sürən** idi; oyu, bir də Allaha **ibadəti** sevərdi...Çox gözəl insandı bu **rahib**, Tövləsində **çox tərifli** atlar vardı; Hətta külək vıyldasa da, Atını sürəndə cilovunun səsi uzaqdan aydınca eşidilərdi; Bu **kilsənin** də keşişi özü idi...” [18, s.20]

German dillər qrupuna məxsus digər dillərdə, məsələn alman dilində sözlər təyinedici sözlə birlikdə işləndikdə həmin sözün cinsinə və sonluğuna uyğun şəkilçi qəbul edir. Məsələn, “*die einfache Aufgabe*” – “*asan tapşırıq*”. Əslində bu nümunədə sifət vəzifəsindəki sözün lüğəvi forması “*einfach*”-dır. Lakin təyin etdiyi söz qadın cinsində olduğu üçün və söz də ona uyğun olaraq “*e*” sonluğunu qəbul etmişdir.

Müasir ingilis dili qrammatikasında isə isimlər təyinedici sözlərlə istifadə olunduğunda sözdə heç bir dəyişiklik baş vermir. Lakin ötən əsrlərə məxsus romanlarda, hekayələrdə və digər yazı nümunələrində tez-tez bu hallarla qarşılaşmaq olar.

Əsərin bu hissəsində istifadə edilmiş arxaizm nümunələrinə nəzər saldıqda, maraqlı bir məqama rast gəlirik. Belə ki, bu hissədə istifadə olunmuş “*daintie*” sözü əslində “*dainty*” sözünün keçmiş İngilis qrammatikasında işlədilmiş versiyasıdır. Bu sözün tərcüməsi “gözəl”, “zərif”, “incə” deməkdir. Tərcümə zamanı da sözün bu mənasına oxşar ifadədən istifadə edilmişdir – “*çox tərifli atlar*”, lakin məxəz mətnə fikir verdikdə görmüş olarıq ki, bu söz “*dainty*” yox “*daintie*” formasında istifadə edilib. Bunun isə səbəbi isə “*dainty*” sözünün təyin funksiyasında işlənməsi və təyin etdiyi sözə – “*horse*” sözünə uyğun şəkilçi sonluğu qəbul etməsidir: “*daintie horse*”

Eyni zamanda,

“... *A monk there was, a fayre for the maistrie,*
An outrider that loved venerie...” [31, p.10]

misralarında da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “*maistrie*” sözü “*mastery*” sözünün arxaik formasıdır. Eləcə də “*venerie*” sözü isə “*venerly*” sözünün keçmiş

İngilis dilində istifadə olunan formasıdır. Cefri Çoserin “Kenterberi nağılları”nda rahib özünü “Ovçu, zəhmətkeşliyi sevən biri” kimi təsvir edir, bununla o, ovçuluğu sevdiyini nəzərdə tuturdu. “Veneriya” sözü isə “çöl donuzu, dovşan, canavar, ayı və xüsusən də maral” kimi ov heyvanlarına dair termindir və orta əsrlər İngiltərəsinə aiddir və 1066-cı il fəthindən sonra Norman kralları və zadəganları tərəfindən qurulan kral meşələri ilə əlaqədar istifadə edilən sözdür. Göründüyü kimi, bu iki söz misrada uyğunluq təşkil etsin deyə “**veneriy**” sözü dəyişdirilərək “**venerie**” kimi istifadə edilib.

Bu iki misrada rast gəlinən bütün arxaizmlər – “doth” – “etmək”, “fayre” - “gözəl”, “maistrie” – “monastır”, “daintie” – “tərifli, gözəl, zərif”, “eke” – “uzaqdan”, “venerie” – “ovçuluq”, “chapell” – “kilsə zəngi” ekvivalent tərcümə üsulu ilə dilimizə transformasiya edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bunu qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili German dillər qrupuna daxil olduğuna görə, alman və ingilis dilində bir–birinə bənzəyən xeyli söz var. Köhnə ingilis dilində işlənən bir çox söz hazırda alman dilində aktiv şəkildə istifadə edilir. Məsələn,

*“The hottest horse will **oft** be cool,
The dullest will show fire;
The friar will often play the fool,
The fool will play the friar.” [31, p.200]*

misralarında rast gəlinən “**oft**” sözü arxaik zərfdir. Bu arxaizmin işləndiyi cümlə tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsul işlənilərək aşağıdakı kimi verilmişdir:

*“İrəli cummağa can atan köhlən **çox tez** soyuyar,
Qoca yabı isə çılğınlıq edər;
Müqəddəs saydığımız rahib çox vaxt təlxəklik edər,
Təlxək isə rahiblik...” [18, s.255]*

Günümüzdə bu sözün əvəzinə ingilis dilində “often” sözündən istifadə edilir. Hər kəsin də bildiyi kimi mənası “tez-tez”, “çox tez” deməkdir. Hazırda bu söz alman dilində aktiv şəkildə istifadə edilən ümumişlək sözdür və mənası da “often” sözü ilə

eynilik təşkil edir. Tərcüməçi tərəfindən bu arxaizm ekvivalent üsulla transformasiya edilmişdir.

34-cü fəsildə qarşıya çıxan arxaik sözlərin təhlilini keçid edək. Belə ki:

“...*hie* to my lodgings, and tell my *armourer* to be there in readiness; ...” [31, p.284] cümləsi

“Hey oğlan, *qaç* bizə evə, *silahdaşıyanıma* de ki, hazır şəkildə məni gözləsin...” [18, s.370] kimi verilmişdir.

Nümunədə verilmiş “*hie*” sözü arxaik feldir və “tələsmək” mənasında istifadə edilirmiş. Hazırda bu sözə alternativ olaraq ingilis dilində “to hurry” feli işlədilir. Tərcüməçi də məhz ekvivalent üsuldən istifadə edərək bu sözü dilimizə transformasiya etmişdir. Cümlənin ikinci hissəsində rast gəlinən “*armourer*” sözü isə “silah və ya zireh hazırlayan və ya təmir edən şəxs” mənasına gəlir. Tərcümədə isə bu söz “silahdaşıyan” kimi verilmişdir.

İndi isə “*Take to thee the brand of Phineas!*” [31, p.291] cümləsində işlədilmiş arxaizmin müqayisəli təhlilini aparaq. Bu cümləni oxuyarkən ilk baxışdan sadəcə “thee” sözünün arxaizm olduğu düşünülsə də, əslində buradakı “*brand*” sözü də arxaik isimdir. Hazırda “marka”, “brend”, “möhür”, “damğa” və s. kimi işlədilən bu sözün arxaik dildə “*yanan məşəl*” və “*qılnc*” kimi mənaları da vardır. Tərcüməçi sözün bu mənasını bildiyi üçün düzgün tərcüməyə nail olmuş və cümləni aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir: “*Fienasın qılncı ilə yaraqlan.*” [18, s.379]

Başqa arxaizm nümunəsini təhlil edək:

“...*If I am again repulsed, my vengeance shall equal my love*” [31, p.301] – “Əgər bu dəfə də məni rədd etsən, *intişamımla* məhəbbətim bir-birinə bərabər olacaq.” [18, s.393]

Verilmiş nümunədə istifadə olunmuş “*vengeance*” sözü arxaik isimdir və mənası “qisas”, “intişam” və s. deməkdir. Tərcüməçi bu sözü dilimizə ekvivalent üsulla çevirərək düzgün tərcümə etmişdir.

“*Whither,*” said Rebecca, “and for what purpose?” [31, p.302] – “*Hara* və nə üçün? - deyər Rebekka soruşdu.” [18, s.395]

Bu cümlədə işlədilən “**whither**” arxaik zərfdır və “haraya” və “hara” mənasını ifadə edir. Tərcüməçi bu sözü ekvivalent üsulla tərcümə etmişdir.

Başqa bir arxaik zərfin təhlilinə nəzər salaq: “*Thy speech is fair, lady,*” said Rebecca, and thy purpose fairer; but it may not be—there is a gulf **betwixt** us”. [31, p.378]

Burada istifadə olunmuş “**betwixt**” sözü arxaik zərfdır və mənası “arasında” deməkdir. Hazırda ingilis dilli qruplar tərəfindən geniş şəkildə işlədilən “**between**” sözünün arxaik formasıdır. Tərcüməçi bu arxaik sözü ekvivalent üsulla Azərbaycan dilinə çevirərək cümləni “...niyyətiniz ondan da gözəldir, ancaq **aramızda** dərin bir uçurum, dənizləri, okeanları bir-birindən ayıran boğaz var,” [18, s.502] deyə vermişdir.

Əsəri incələyərkən qarşımıza tez-tez arxaik zərflərin çıxdığının şahidi ola bilərik, belə ki;

“*The Grand Master had **hitherto** stood astonished at the appearance of so many warriors*” [31, p.371] cümləsində istifadə olunmuş “hitherto” arxaik zərfdır və “bu vaxta qədər, indiyə kimi” mənasını daşıyır. Tərcüməçi tərəfindən isə bu arxaik sözün işləndiyi cümlə aşağıdakı kimi transformasiya edilmişdir: “*Qrossmeyster **birdən-birə** bu qədər silahlı döyüşçüləri gördükdə təəccübləndi və dilləndi.*” [18, s.493]

44-cü fəsildə arxaizmlərin işləndiyi hissələrin təhlilini aparaq: “*Thou seest, brother, I have some angry men with me; thou **wert** best go to our mother, carry her my **duteous affection**, and **abide** with her until men's minds are pacified.*” [31, p.374]

Bu cümlə Qılınxan Bayramov tərəfindən aşağıdakı kimi tərcümə edilmişdir:

“*Qardaş, yanımdakı bu acıqlı insanları **görürsən**? Yaxşı olar ki, hələlik anamızın yanına get, **salamlarımı** ona yetir, bu insanların beyinləri sakitləşənədək orada **qal!**” [18, s.496]*

Bu hissədə “thou”, “seest”, “wert”, “duteous”, “affection” və “abide” kimi müxtəlif arxaizmlərə rast gəlmək mümkündür. Verilmiş cümlədə qarşımıza yeni çıxan “duteous” və “abide” sözlərinin tərcüməsinə nəzər salaq. Çünki əvvəlki hissələrdə qeyd etdiyimiz və artıq bu barədə təhlilini apardığımız “thou – you (sən); wert – were

(to be felinin ikinci şəxs üçün keçmiş forması), seest – see (to see felinin indiki zaman ikinci şəxs təki forması) sözlərinin mənaları bizə aydındır. Digər arxaizmlər haqqında isə onu deyə bilərik ki:

– “**Duteous**” arxaik sifətdir və hazırda “dutiful”; “obedient” (Azərbaycanca: itaətkar) formasında işlədilən sözün arxaik formasıdır;

– “**Affection**” arxaik isimdir və xüsusilə Kelt dili qrammatikasında istifadə olunmuşdur. Hazırda ingilislər tərəfindən işlədilən “affectation” sözünün köhnə dildə işlədilən formasıdır və mənası “göstəriş”, “ədabazlıq”, “riyakarlıq”, “ikiüzlülük” və s.-dir.

– “**Abide**” isə arxaik feldir və günümüzdə demək olar ki, sadəcə bədii əsərlərdə qarşımıza çıxma bilər. Bu söz “bir şeyi səbirsizliklə, dörd gözlə gözləmək” mənalarını daşıyır.

Tərcümə mətnindən gətirdiyimiz nümunədən də görüldüyü kimi, “**abide**” (orada qal) arxaizmi ekvivalent üsulla, “**affection**” (salamlar) arxaizmi analoq üsulla dilimizə çevrilmişdir. Lakin, təəssüf ki, hədəf mətndə “duteous” arxaizminin tərcüməsini görmək mümkün deyildir.

Digər arxaizmin təhlilinə keçid edək. “*I will resist thy **doom**” said the Grand Master.*” [31, p.372] Bu cümlədə işlədilən “doom” sözü arxaik isimdir və xüsusilə Anglo-Sakson İngiltərəsində “qanun” və ya “sərəncam” mənasını ifadə edirdi. Tərcüməçi bu sözü analoq tərcümə üsulu vasitəsilə dilimizə çevirmişdir və cümlənin tərcüməsini aşağıdakı kimi vermişdir: “*Mən sənin **hökmünə** müqavimət göstərəcəyəm, - grossmeyster dedi.*” [18, s.493]

Arxaik sözün istifadə olunduğu başqa bir cümlənin təhlilinə nəzər salaq:

“*It is well **avouched**,*” said the elder peasant, “*that after Athelstane of Coningsburgh had been dead four weeks.*” [31, p.363] Buradakı “avouch” arxaik feldir və “təsdiq etmək”, “etiraf etmək”, “zəmanət vermək” mənalarında işlədilir. Hazırda isə demək olar ki, sadəcə rəsmi sənədlərin dilində istifadə olunur. Tərcüməçi tərəfindən isə bu cümlə “*Lap elə **dəqiq** məlum olub ki, koninqsburqlu Atelstan öləndən dörd*

həftə sonra...” [18, s.481] formasında çevrilib və cümlədən anlaşıldığı kimi arxaik fel “dəqiq” kimi verilərək dilimizə transformasiya olunub.

43-cü fəsildə yer alan arxaizmlərin təhlilinə keçid edək:

“**Ay, ay**—*construe us the story,*” said a burly **Friar**, who stood beside them, leaning on a pole that exhibited an appearance between a pilgrim's staff and a quarter-staff, and probably acted as either when occasion served,—“Your story,” said the stalwart churchman; “**burn not daylight about it** —we have short time to spare.” [31, p.363] — “**Hə, hə, danışın görək** necə olub, — yanlarında dayanmış bir **rahib** söhbətə müdaxilə etdi, söykəndiyi paya ruhani əsasından daha çox, çoban çomağına bənzəyirdi, ancaq lazım gəldikdə hər ikisi kimi istifadə edilə bilərdi. — **Bir az müxtəsər eləyin**, vaxt yoxdur qulaq asağ, — yekəpər rahib onları tərslədi.” [18, s.482]

Verilmiş nümunədən də göründüyü kimi, bu hissədə müxtəlif arxaizmlərə —arxaik ədat, isimlərə və idioma rast gəlinir. Belə ki, “**ay**” sözü arxaizmdir və hazırda ingilislər tərəfindən işlədilən bu söz “**hə**”, “**bəli**” mənalarını ifadə edir. Lakin arxaik mənaya malik olan bu söz həm də təəssüf və heyrət hissini göstərmək üçün istifadə edilirdi. “**To construe**” feilinin arxaik mənası isə “yüksək səslə ucadan tərcümə etmək”dir. Tərcümədə isə bu söz analoq tərcümə üsulu vasitəsilə çevrilmişdir və tərcüməçi tərəfindən “**danışın görək**” kimi verilmişdir. Cümlədə işlədilmiş “**Friar**” sözü isə XIII əsrdə qədim fransızca “**frere**” sözündən (“qardaş və ya keşiş”) yaranmışdır. Tərcümədə də bu söz ekvivalent üsul vasitəsilə “**keşiş**” kimi transformasiya edilmişdir.

Bu hissənin təhlilində qarşımıza çıxan “**burn not daylight about it**” ifadəsi “**burn daylight**” ifadəsi əsasında yaranmışdır. Bu ifadə “lüzumsuz işlərlə məşğul olmaq”, “boş yerə vaxt xərcləmək” mənalarında işlədilir. Tərcümə zamanı bu ifadə analoq tərcümə üsulu vasitəsilə çevrilərək “**bir az müxtəsər eləyin**” kimi verilmişdir.

Əsərin başqa hissəsində də “**ay**” arxaizminə rast gəlmək olur, lakin bu hissədə tərcüməçi analoq tərcümə üsulundan istifadə edərək cümləni aşağıdakı kimi çevirmişdir:

“*Ay, but,*” answered Prior Aymer, “every land has its own manners and fashions” [31, p.31] – “**Düzdür**, ancaq, – prior Aymer sözünə davam etdi, –hər xalqın öz adəti, ənənəsi, xasiyyəti var...” [18, s.29]

43-cü fəsildə yer alan bir digər arxaizmin təhlilinə keçid edək. Belə ki, “*Dead, however, he was, or else translated,*” said the younger peasant” [31, p.363] cümləsindəki hər birimizə tanış olan “translate” sözü əslində burada arxaik mənada istifadə edilib. Hazırda hər kəs tərəfindən ümumişlək söz kimi işlədilən bu söz qədim ingilis dilində başqa mənaları da ifadə edirdi. “to translate” feili arxaik formada “ölmədən öncə cənnətə getmək”, “məcbur olmaq” və “ruhlanmaq” kimi müxtəlif mənalarda işlədilirdi. Qılıncxan Bayramov bu sözü tərcümə edərkən arxaik mənayı ifadə etmək üçün analoq tərcümə üsulundan istifadə etmişdir. Verilmiş cümlənin tərcüməsini isə aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: “*Yox əşi, ölüb, buna söz ola bilməz, - cavan kəndli dedi.*” [18, s.481]

Başqa bir maraqlı arxaizm isə “*sentence*” sözüdür. Hazırda müxtəlif mənalarda (cümlə, qərar, hökm, cəza və s.) işlədilən bu söz qədim ingilis dilində “fikir”, “düşüncə”, “hikmətli söz”, “aforizm” mənasını ifadə edirdi. Romanda bu arxaik sözə “*A sentence!—a sentence!*” exclaimed the band; “*Solomon had not done it better.*” [31, p.271] cümləsində rast gəlmək mümkündür. Bu sözün tərcüməsini Q. Bayramov analoq üsulla aşağıdakı kimi vermişdir: “**Düzdür, Düzdür**, heç Süleyman Peyğəmbər də bundan ədalətli bir qərar qəbul edə bilməzdi, - qaçaqlar da qərarı alqışladılar.” [18, s.363]

“*And throw the rider headlong in the lists, A caitiff recreant*” [31, p.361] cümləsində iki arxaizmə yer verilmişdir. Bunlardan birincisi “*caitiff*” sözüdür. Bu söz hazırda ingilis dilli əhali tərəfindən istifadə edilmir. Mənası isə “əclaf”, “alçaq” deməkdir. “*Recreant*” isə arxaik mənada “qorxaq”, “xain” mənasını ifadə edir. Tərcümə mətnində bu iki sözün hər biri analoq tərcümə üsulu vasitəsilə dilimizə çevrilmişdir. Q. Bayramov tərəfindən transformasiya edilən arxaizmlər aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur: “*Meydanda o mənfur əclafı yerə çırpsın*” [18, s.479]

Əsərdə qarşımıza ən çox çıxan arxaizmlərdən biri “*methinks*” arxaik feildir. Əsərin demək olar ki, yarısında bu sözü görmək mümkündür. Romanda bu sözün işləndiyi cümlələrin təhlilini apardıqda məlum olur ki, arxaizm ekvivalent və analog üsulla tərcümə edilərək dilimizə çevrilmişdir:

- 1) “*Methinks, holy father,*” said he, “*the instrument wants one string, and the rest have been somewhat misused.*” [31, p.142] – “Müqəddəs ata, *məncə*, arfanın bir simi çatmır, qalanları da kökdən düşüb, – qonaq dedi. [18, s.176]
- 2) *Methinks, I hear the sound of time long pass'd, still murmuring o'er us, in the lofty void, of these dark arches, like the ling'ring voices*” [31, p.165] – “*Sanki, ala toranda bu tağlar arasında ...o ötən günlərin pıçiltısı qulağımıza çatır.*” [18, s.319]
- 3) *Methinks, as they require a confessor to be sent, this holy hermit might at once exercise his pious vocation, and procure us the information we desire*” [31, p.199] – “*Mənim fikrimcə, onlar bir keşiş istəyirlər ki, edam olunanların etiraflarını qəbul etsin.*” [18, s.253]
- 4) “*It were, methinks, their duty to comfort the outcast and oppressed children of the soil*” [31, p.207] – “*Mənim fikrimcə, zülmə, istismara məruz qalmışlara təskinlik vermək onların borcludur.*” [18, s.263]
- 5) “*How now, Sir Friar,*” replied Front-de-Boeuf, “*thy speech, methinks, smacks of a Saxon tongue?*” [31, p.211] – “*Bu nədir belə monax? Sən fransız dilini sakson ləhcəsiylə danışırısan! – Fron de Bef dedi.* [18, s.270]
- 6) “*Nothing can I spy that can mark him further—but having once seen him put forth his strength in battle methinks I could know him again among a thousand warriors.*” [31, p.237] – “*Onun bugünkü döyüşdə gücünü və şücaətini görəndən sonra məna elə gəlir ki, bundan sonra onu min döyüşçü arasında olsa belə, yenə tanıyıram.*” [18, s.305]
- 7) “*Be the hawks where they will, methinks the walls of the Preceptory of Templestowe will be cover sufficient, and thither will I, like heron to her haunt.*” [31, p.255] – “*Qızılquşlar harada uçur-uçsun, mənim fikrimcə, vağ öz yuvasında təhlükəsiz olan kimi məni də Templstou presetoriyasının qalın divarlarının arasında heç nə narahat etməyəcək.* [18, s.331]

Romanda istifadə olunan başqa bir arxaizmin təhlilinə keçid edək: “*Foul craven exclaimed Ivanhoe; “does he blench from the helm when the wind blows highest?” [31, p.235]* – “*Qorxaq, alçaq!* – *Ayvənhəu ucadan dedi, - tufan şiddətlənəndə gəminin sükanını buraxır.*” [18, s.302] Buradakı “*craven*” arxaizmi “aldadılmış, məğlub edilmiş” mənasını daşıyır. Bu söz analoq tərcümə üsulu ilə dilimizə transformasiya edilib. Eyni zamanda onu da vurğulamaq lazımdır ki, məxəz mətndə sual formasında yazılmış cümlə hədəf dildə tərcüməçi tərəfindən nəqli cümlə kimi verilmişdir.

Arxaizmə rast gəlinən digər cümlənin təhlilini aparaq:

“*My grandsire,*” said Hubert, “*drew a good bow at the battle of Hastings, and never shot at such a mark in his life—and neither will I.*” [31, p.120] cümləsində qarşımıza çıxan “*grandsire*” sözü artıq günümüzdə istifadə olunmur. Mənası isə “baba”, “əcdad” deməkdir. Bu söz tərcüməçi tərəfindən aşağıdakı kimi verilmişdir: “*Mənim babam Hastings döyüşündə yaxşı oxatan olub, ancaq heç vaxt həyatında belə hədəfə atmayıb, —Hubert müdaxilə etdi, — elə mən də atmıram.*” [18, s.146]

Arxaizmlərin təhlili zamanı qarşımıza maraqlı məqamlar da çıxır. Məsələn, bəzi hissələrdə tərcüməçi arxaizmlərin tərcüməsini verərkən, özü də arxaik sözlərdən istifadə edərək əsərin daha canlı və emosional səslənməsinə, məxəz mətnin yazıldığı dövrün ruhunu dolğun şəkildə çatdırmağa, oxucuların əsərə qarşı marağının artmasına və mətnin dərinə qavranılmasına nail olmuşdur. Bu kimi arxaizmlərə nümunə olaraq aşağıdakı hissəni göstərə bilərik:

“*Nay, let them place him in my litter,*” said Rebecca; “*I will mount one of the palfreys*” [31, p.221] – “*Yox, qoy onu mənim kəcavəmdə uzatsınlar, mənə atlardan birinə minərəm, – Rebekka dedi.* [18, s.284]

Burada üç arxaizm istifadə olunmuşdur. a) “*nay*” arxaizmi “*no*” (xeyr, *yox*) sözünün qədim dildəki formasıdır və tərcüməçi tərəfindən ekvivalent üsulla çevrilmişdir; b) “*palfreys*” sözü arxaik isimdir, hazırda “*saddle horse*” kimi işlədilən sözün arxaik formasıdır və “yəhərli minik atı” deməkdir; c) “*litter*” sözü isə semantik arxaizmdir, yəni günümüzdə ingilis dilli əhali arasında bu söz ümumişlək söz kimi işlənsə də, keçmişdə tamamilə başqa mənə kəsb edirdi. Bu söz hazırda “zibil”,

“tullantı” mənalarına malik olsa da, qədim ingilis dilində tamamilə başqa mənə ifadə edirdi. Qeyd olunan arxaizmin transformasiyasında da arxaik sözdən istifadə edilmişdir. Belə ki, hədəf mətnədə tərcüməçi tərəfindən istifadə olunmuş “*kəccavə*” sözü arxaik isimdir və “minik heyvanlarının üzərində düzəldilmiş örtülü yer” mənasını ifadə edir. Buradan da görüldüyü kimi, arxaizm analoq tərcümə üsulu ilə dilimizə transformasiya edilmişdir.

Romanda bəlkə də ən çox rast gəlinən arxaizmlərdən biri “*damsel*” sözüdür. “Damsel” - “zadəgan mənşəli gənc subay qadın” mənasını ifadə edir və günümüzdə demək olar ki, işlədilmir. Əsərdə müxtəlif fəsillərdə bu sözlə qarşılaşmaq mümkündür və bu arxaizm tərcüməçi tərəfindən müxtəlif şəkildə transformasiya edilmişdir:

1) “*What! wouldst thou stoop to the waiting **damsel**?*” said De Bracy [31, p.166] – “Nə? Yəni o günə qalmısan ki, gözünü **qulluqçuya** dikmişən? – de Brasi soruşdu. [18, s.207]

2) “*Proud **damsel**,*” said De Bracy, incensed at finding his gallant style procured him nothing but contempt—“*proud **damsel**, thou shalt be as proudly [31, p.180] – “Məğrur **xanım**, - təmtəraqlı danışığının Rovenada ancaq ikrah doğurduğunu görən de Brasi ovqatı təlx halda dedi, - məğrur **xanım**, mən sənə göstərərəm ki, mənim qürurum heç də səninkindən az deil. (redaktə səhvi: “deyil”) [18, s.227]*

3) *Front-de-Boeuf, will push from his road him who opposes his claim to the fair barony of Ivanhoe, as readily, eagerly, and unscrupulously, as if he were preferred to him by some blue-eyed **damsel**”*[31, p.182] – “Buna görə də, bizim olduğumuz bu qəsrin sahibi Fron de Bef mavigözlü bir **gözəlin** məhəbbəti uğrunda necə bir cidd-cəhdlə, dəlicəsinə, vicdansızlıqla rəqabətə girmiş olsa da...” [18, s.229]

4) “*Gramercy for the few drops of thy sprinkling,*” replied De Bracy; “*but this **damsel** hath wept enough to extinguish a beacon-light.*” [31, p.194] – “Bir-iki damla olsaydı, nə vardı ki!... Bu **qız** o qədər göz yaş tökdü ki, lap işarə vermək üçün qalanan gur ocağı belə söndürərdi.” [18, s.246]

5) “*but to carry him to our house!—damsel, hast thou well considered?*” [31, p.220] — “*ancaq, onu evimizə necə aparacaq? Ay qız, bir nə dediyini əməlli-başlı fikirləşirsən?* [18, s.283]

Romanda tez-tez qarşımıza çıxan arxaizmlərdən biri də “wit” sözüdür. Bu söz indi arxaizmə çevrilən “to wit” felindən gəlir, “bilmək və ya xəbərdar olmaq” mənasını verir. Bu söz qədim ingilis dilində “çox ağıllı, dərrakəli insan” mənasında işlədilirdi. Tərcüməçi tərəfindən analoq tərcümə üsulu ilə çevrilmiş bu arxaik ismə əsərin müxtəlif fəsillərində rast gəlinir:

- 1) “*Always, Sir Knight, I will trust your valour with making my excuse to my master Cedric, in case mine own wit should fail.*” [31, p.330] - “*Cənab cənəgvər, əgər müdrikliyim karıma gəlməsə, sizə güvənirəm: ancaq sizin igidliyiniz, cəsarətiniz məni aöam Sedrikin qəzəbindən qoruya bilər*” [18, s.435]
- 2) “*Wit, Sir Knight,*” replied the Jester “*may do much*” [31, p.330] – *Ağul, cənab cənəgvər, – təlxək cavab verdi, – çox iş görə bilər.* [18, s.435]
- 3) “*Do you, Reginald Front de-Boeuf, and your allies and accomplices whomsoever, to wit, that whereas you have, without cause given or feud declared* [31, p.195] – “*... heç bir səbəb göstərmədən və düşmənçiliyimizi bildirmədən hiylə və məkrlə bizim ağamız və sahibimiz Sedriki, eləcə də azad doğulmuş, alicənab və zadəgan ailəsindən olan Rovena Harqotstandstend...*” [18, s.248]
- 4) “*Our Saxon subjects rise in spirit and courage; become shrewd in wit, and bold in bearing, in these unsettled times*” [31, p.126] – “*İndi bu narahat zamanədə bizim bu sakson rəiyyətlərimiz ruhən yüksəlmiş və cəsarətlənmiş, ağıllanmış və cürətlənmişlər.* [18, s.154]
- 5) “*I forgive thy wit*” replied the Abbot, “*on condition thou wilt show me the way to Cedric's mansion*” [31, p.30] – “*Yaxşı, səni bir şərtlə bağışlaram ki, bizə Sedrikin malikanəsinə yolu göstərərsən, - prior cavabında ona dedi.*” [18, s.27]
- 6) “*I know not,*” said Gurth; “*but if he hath not, it will be the first time he hath wanted wit to turn his folly to account*” [31, p.200] – “*Deyə bilmərəm, - Qurt cavab verdi, -*

*əgər bu işə yaramasa, onda birinci dəfə olar ki, **ağlı** gicliyinin harayına çata bilmir.”*
[18, s.254]

- 7) *“You must know, my dear cousins and countrymen, that I wore russet before I wore motley, and was bred to be a friar, until a brain-fever came upon me and left me just **wit** enough to be a fool.”* [31, p.199] – *“Mənim əziz əmioğlularım və yerlilərım, məlumunuz olsun ki, bu təlxək papağını geyməmişdən əvvəl mən keşiş libası geymişəm; monax olmağa hazırlaşırıdım, sonra isə başıma soyuq dəydi, ancaq bir təlxəyə bəs edəcək qədər **ağlım** qaldı.* [18, s.254]
- 8) *“And how should my poor valour succeed, Sir Jester, when thy light **wit** halts?— resolve me that”* [31, p.330] – *“Cənab təlxək, sənin **müdrikliyin** kar kəsməyəndə mənim igidliyim, cəsarətim nəyə yarayar?”* [18, s.435]

NƏTİCƏ

Tərcümə mənbə və hədəf dili əhatə edən dillərarası ünsiyyət formasıdır. İki dil arasında tərcümə fəaliyyətini həyata keçirən zaman hər iki dilin mənsub olduğu cəmiyyət arasındakı fərqlər sistemli şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Çünki dillər arasında leksik və qrammatik fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərə görə, bəzən dəqiq tərcümə etmək qəliz məsələyə çevrilə bilər. Əhəmiyyətli ünsiyyət forması olan tərcümə, müxtəlif dillərdə danışan və tamamilə fərqli mədəniyyətlərə, dinlərə sahib olan insanlar arasında məlumat mübadiləsi olmasına baxmayaraq, mədəniyyətlərarası ünsiyyət hər hansı vasitəçi, daha dəqiq desək, bir dildə məlumatı qavrayıb başqalarına ötürə bilən tərcüməçinin iştirakı olmadan mümkün deyil.

Tərcümə dil ilə əlaqədar prosesdir, buna görə də dildə baş verən dəyişikliklər tərcümə fəaliyyətinə də təsirsiz ötüşmür. Dilin söz ehtiyatı isə daima dəyişmə vəziyyətindədir. Sözlər mənasını dəyişir və bəzən dildən tamamilə çıxır. Yeni sözlər yaranır və köhnə sözləri əvəz edir. Ədəbi dilin inkişafının hər bir dövründə istifadədən tam kənar qalmış, ifadə etdiyi mənanı tamamilə itirmiş və ya dildə işlənməsində müəyyən dəyişikliklər baş vermiş sözlərə rast gəlmək olar. Adətən biz öz dövrümüzdə baş verən dəyişikliyi hiss etmirik, çünki bu, olduqca yavaş şəkildə baş verir. Lakin üzərindən xeyli vaxt keçmiş dövrlərə nəzər salsaq, dildəki dəyişiklikləri daha aydın görə bilərik. Belə ki, bəzi sözlər dildə çox uzun müddət qalır və yeni mənalar qazanaraq polisamantik cəhətdən zənginləşmək qabiliyyətini itirmir. Digər sözlər isə dilin tərkibində qısa müddət ərzində “yaşayır” və suyun səthindəki qabarcıqlar kimi varlıqlarından əsər-əlamət qoymadan yoxa çıxırlar. Bu proseslərin qeydə alınmasında lüğətlərin də rolunu vurğulamaq lazımdır. Bəzi sözlər istifadə olunduğu zamanlardakı mənalarını itirirlər də, lüğətlərin sayəsində onlar qədim zamanların yadigarları kimi dil sisteminin hələ də canlı vahidi kimi qalmağa davam edirlər.

Məlum olduğu kimi, bədii mətnin tərcüməsi xüsusi çətinlik yaradan tərcümə formalarından biridir, nitq fəaliyyətinin xüsusi formasıdır və mədəniyyətin özül faktorudur. Tarixi və milli mətn formasının ötürülməsində müəyyən çətinliklər olduğuna görə, tərcüməçi bu məsələyə xüsusi diqqətlə yanaşmalıdır. Çünki formasını

dəyişmiş, yaxud əvvəllər tamamilə başqa mənada işlədilən sözlərin tərcüməsi müəyyən problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu cür sözlərə arxaizmləri aid etmək olar.

Arxaizmlərin yaranmasının əsas səbəbi dilin inkişafı və lüğət tərkibinin yenilənməsidir. Tədqiqatın əsasını təşkil edən arxaizmlər barəsində aparılmış nəticələr onu deməyə əsas verir ki, arxaizmlərin dilimizə transformasiyası tərcüməçidən çox böyük diqqət və peşəkarlıq tələb edir. Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərində də çoxlu sayda arxaizmlərdən istifadə olunmuşdur. Bu arxaizmlərin təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, arxaizmlərin dilimizə transformasiyasında bir çox problemlərin baş verməsi qaçınılmazdır. Aparılan geniş araşdırma sayəsində məlum olmuşdur ki, ingilis və Azərbaycan dili qrammatikasında arxaizmlərin üç müxtəlif növü: leksik, semantik və leksik-semantik, o cümlədən digər alt qrupları – frazeoloji, qrammatik və ya poetik arxaizm növləri fərqləndirilir.

Dissertasiya işinin “Arxaizmlər haqqında ümumi məlumat” adlı birinci fəslində arxaizmlər haqqında nəzəri məlumatlara yer verilmiş, əsərdən gətirilən konkret nümunələr əsasında arxaizmlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə necə tərcümə edilməsi barədə geniş araşdırılma aparılmışdır. Bir çox nəzəriyyəçilərin və tərcüməşünasların fikirlərinə də istinad edilmiş, onların bu mövzu ilə bağlı irəli sürdüyü elmi təkliflərə, düşüncələrə yer verilmişdir. Bu baxımdan, Qılıncxan Bayramov, Afad Qurbanov, Səlim Cəfərov, Həsət Həsənov, Ağamusa Axundov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Yurko Şevçuk, V. Vinqrodov, İna Yurievna və İrina Vladimirovna kimi şəxslərin adını vurğulamaq olar.

Eyni zamanda, dissertasiyanın birinci fəslində bədii ədəbiyyat nümunələrinə yer verilməsi və arxaik sözlərin müxtəlif üsullarla tərcümə edilməsinə dair təhlillərin aparılması mövzunun daha dərinə qavranılmasına şərait yaratmışdır. Mənbə kimi istifadə olunan ədəbiyyat nümunələrinə - V. Şekspirin sonetləri (66–cı sonet) və onun Azərbaycan dilinə çevrilmiş tərcümələri (tərcüməçi: Sabir Mustafa), Edqar Allan Ponun əsərləri (“Raven”, “To Science”), türk dünyasının “Kitabi Dədə Qorqud”

dastanı, Nəsiminin qəzəlləri (“Sığmaram” qəzəli), eləcə də S. T. Coleridgenin şeirləri (“The Rime of Ancient Mariner”) daxildir.

Dissertasiyanın “Valter Skottun “Ayvənhəu” əsərində istifadə olunmuş arxaizmlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı müqayisəli təhlili” adlı ikinci fəslində isə Valter Skottun “Ayvənhəu” romanındakı arxaizm növlərinə dair müxtəlif nümunələr müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu arxaizmlərin hər biri müxtəlif tərcümə metodlarından istifadə edilməklə mütərcim tərəfindən dilimizə transformasiya olunmuşdur. Əsəri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən Qılıncxan Bayramov hər bir sözün dilimizdə dəqiq qarşılığının olub–olmamasını təhlil edərək, tərcümə zamanı hər iki üsuldən uğurla istifadə etmişdir. Bəzi arxaizmlərin tərcüməsi zamanı isə onun ekvivalent tərcüməsi əvəzinə sinonim sözlərə yer vermişdir. Bu da əsərin orijinal dilinin gözəlliyini hədəf dildə də qoruyub saxlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, onu da qeyd etmək olar ki, əsərdə elə müəyyən qrup sözlərə də rast gəlinir ki, onlar mahiyyət etibarilə arxaizm sayılmasa da, müəyyən kontekst daxilində arxaizm kimi ifadə olunan mənalara sahibdirlər (“*fair*”, “*cast*”, “*jest*”). Bu kimi sözlər də yuxarıda qeyd olunan üsullardan istifadə edilərək dilimizə transformasiya edilmişdir.

Valter Skottun “Ayvənhəu” romanında işlənmiş arxaizmlərin Azərbaycan dilinə transformasiya üsullarını araşdırarkən nəticə etibarilə belə qənaətə gəlinmişdir ki, arxaizmlərin tərcüməsində əsasən ekvivalent və analog tərcümə metodundan istifadəyə üstünlük verilir. Bu sözlərin başqa bir dilə çevrilməsinə mütərcim kifayət qədər diqqətlə yanaşmalı, hər iki dilin üslubi–lingvistik xüsusiyyətləri barədə geniş məlumatla sahib olmalı, arxaizmlər haqqında, eləcə də onun növlərinin hər biri haqqında dərin elmi biliklərə yiyələnməlidir. Son olaraq, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutan bu söz qrupunun tərcüməsində lüğətlərdən və ensiklopediyalardan da istifadə etmək mütləqdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdulkalikova Sevinc, Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdənin Türk Divanında Arxaizmlər, Bakı, 2019, s.6-34.
2. Axundov Ağamusa, Ümumi dilçilik, Şərq–Qərb, Bakı, 2016, 280s.
3. Axundova Gülşən, Azərbaycan və İngilis dillərinin məişət leksikası, Afpoliqraf, Bakı, 2017, 104s.
4. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Ulu, Bakı, 2015, 236s.
5. Bayramov Qılıncxan, Tərcümə sənəti, OKA Ofset, Bakı, 2008, 251s.
6. Cəfərov Səlim, Müasir Azərbaycan dili, İkinci hissə, üçüncü nəşr, Şərq–Qərb, Bakı, 2007, 192s.
7. Dəmirçizadə Əbdüləzəl, Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Azərtədrisnəşr, Bakı, 2005, 270s.
8. Əfəndiyeva Türkan, Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti, Elm və təhsil, Bakı, 2012, 352s.
9. Xəlilov Buludxan, Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Nurlan, Bakı, 2008, 442s.
10. Qurbanov Afad, Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild (2 cilddə), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2019, 464s.
11. Qurbanov Afad, Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, II cild (2 cilddə), Bakı, 2019, 376s.
12. Məmmədova A.S., “Kitabi–Dədə Qorqud” motivli əsərlərdə arxaizmlərin üslubi xüsusiyyətləri, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2009, s.67-71.
13. Mirzəyeva Sofiya, Arxaizmlərin leksik–semantik xüsusiyyətləri, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Bakı, 2021, s.97-104.
14. Paşayev Elvin, Qazi Bürhanəddinin divanında arxaik leksika fondu, Ədəbiyyat və sənət, Bakı, 2015, 210s.

15. Rəhimli Esmiralda, “Hamlet” Azərbaycan dilində, Təhsil, Bakı, 2013, 184s.
16. Seyidəliyev Nəriman, Afad Qurbanov və Ümumi dilçilik, Bakı, 2019, 424s.
17. Səfərov Misir, Azərbaycan dili məsələləri, Elm və təhsil, Bakı, 2016, 308s.
18. Skott Valter, Ayvənhəu, Şərq-Qərb, Bakı, 2013, 520s.
19. Vilyam Şekspir, Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Öndər Nəşriyyat, Bakı, 2004, 304s.

Rus dilində:

20. Виноградов В.С., Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы), М: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001, 224 с.
21. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе, М, Международные отношения, 1980, 343с.
22. Зимовец Инна Юрьевна, Проблема перевода архаизмов и историзмов на материале произведений У. Шекспира, Belgorod, 2018, 97с.
23. Миньяр–Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – Москва: Воениздат, 1980, 233с.

İngilis dilində:

24. Balsam Saleh Abood, Archaism As A Stylistic Marker in Selected Poems By Edgar Allan Poe, University of Al-Qadisiya, 2008, p.69-74.
25. Cardiff Corvey, Archaisms in “The rime of the Ancient Mariner”, Cardiff University Press, 2002, p.28-31.
26. J.H.W. Penney, Archaism and Innovation in Latin Poetic Syntax, The British Academy, 1999, 436p.
27. Kolombet Maria Andreevna, Archaism as a Lexical Unit of the English Language, Young Scientist, 2019, 248p.
28. Michael Herzfeld, Subversive Archaism, University Press, 2021, 256p.
29. Newmark, Peter. A Textbook of Translation, London/New York: Prentice Hall, 1988, 292p.

30. Nikolov Angel, Stylistic Differentiation of the English Vocabulary, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2016, p.115-122.
31. Sir Walter Scott, Ivanhoe, New York, Thomas Y. Crowell & Co, 1817, 472p.
32. Smh Smitha N, P.P. John, History of English Language, MA English 2019, 100p.
33. Yurko I. Shevcuk, The linguistic and literary tradition in the functional and stylistic stratification of the English vocabulary, Studio Anglica Posnaniensia, 1991-1993, p.169-181.

Elektron lüğətlər:

34. <https://www.oed.com/>
35. <https://www.azleks.az/>
36. <https://merriam-webster.com/>
37. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
38. <https://www.oxforddictionaries.com/>

İnternet resursları:

39. https://studopedia.su/8_55374_Archaisms-and-historicisms.html
40. <https://penlighten.com/examples-of-archaism-in-literature>
41. <https://pokoleniy.ru/en/stilisticheskaya-funkciya-ustarevshih-slov-istorizmy-i-arhaizmy/>